

בצרון

ירחון למדע, לספרות ולבעיות הזמן

נוסד על-ידי חיים טשרנוביץ (רב צעיר) ז"ל

העורכים: נחום גלאצר (עורך-תורם), צבי זולפסון, שמעון הלקין
 חיים ליף — חבר המערכת
 מנהל המערכת: משה טשרנוביץ

שנה כ"ה (כרך מ"ט) ניסן, תשכ"ד חוברת ד' (243)

ה ת ו כ ן

- 179 מנהיגות יהודית בתקופות משבר אפרים שמואלי
- 188 „אגרת חקורה”-סתומה בשירת הנגיד ופתרונה רב ירון
- 191 שאין לו כאור (שיר) יצחק זילברשלג
- 192 המלחמה לתחיית הלשון בארץ ישראל זאב חומסקי
- 204 בין רווקים (סיפור) א. דומניץ
- 213 עירום שחום (שיר) יצחק פינקל
- דרך כוכב מיעקב (מרד בר-כוכבא מבחינה גיאוגרפית —)
- 214 לאור המקורות החדשים) מנשה הראל
- 219 מחודש לחודש יצחק עברי

הערכות ודברי בקורת:

- 223 (א) גלגולו של האמלט במחזה עברי גיורא לשם
- 229 (ב) ההגדה של סאראייבו י. מישאל
- 231 (ג) רש"י והמלומדים הנוצרים שמואל אריה רוזנבלאט
- 233 (ד) בשדה ספר: ספרים על יהדות זמננו ל. שפאל

סקירות ורשימות:

- 234 „שש כנפים לאחד” ב„הכימה” ח. ליף
- 235 ידיות

„ בצרון ”

1141 ברודוויי

ניו-יורק

BITZARON

THE HEBREW MONTHLY OF AMERICA

Founded by CHAIM TCHERNOWITZ (RAV TZAIR)
Editors: NAHUM GLATZER (Contributing Editor)
HARRY WOLFSON, SIMON HALKIN (S. Israel)
HAYIM LEAF, Associate Editor
Managing Editor: MAURICE E. CHERNOWITZ
Twenty-Fifth Year of Publication

Vol. XLIX NISAN, 5724 (March, 1964) No. 4 (243)

C O N T E N T S :

Jewish Leadership In Crisis	<i>Ephraim Shmueli</i>	179
A New Interpretation of a Poem by Samuel Ha-Nagid	<i>Dov Yarden</i>	188
A Riddle (Poem)	<i>Eisig Silberschlag</i>	191
The Struggle for the Revival of the Hebrew Language	<i>William Chomsky</i>	192
Bachelors (Story)	<i>A. Domnitz</i>	204
Brown Nakedness	<i>Irving J. Finkel</i>	213
Bar Kochba In the Light of Recent Findings (Conclusion)	<i>Menashe Harel</i>	214
The Month In Review	<i>Itzhak Ivry</i>	219

EVALUATIONS AND BOOK REVIEWS:

(a) "Children of the Shadows" and Its Background	<i>G. Lesbem</i>	223
(b) The Sarajevo Haggada	<i>I. Mishael</i>	229
(c) Rashi and the Christian Scholars	<i>S. A. Rosenblatt</i>	231
(d) Book Notes	<i>L. Shpall</i>	233

NOTES AND COMMENTS:

"Each Had Six Wings" at the Habimah	<i>H. Leaf</i>	234
News and Events		235

BITZARON
1141 Broadway
NEW YORK
MU 6-7680

בַּצְרוּן

נוסד על-ידי חיים משרנוביץ (רב צעיר) ז"ל

שנה כ"ה (כרך מ"ט) ניסן, תשכ"ד חוברת ד' (243)

מנהיגות יהודית בתקופות משבר

מאת אפרים שמואלי

לרבקה א. בריקר — בהוקרה

א. לא כל הנוטל את השם ראוי לו

ימים ספורים לפני פטירתו של הדי"ר אבא הלל סילבר, בליל השבת האחרון לחייו, נתגלגלה הזכות לידי לשוחח עמו בביתו על טיבה של מנהיגות ציבור. שיחה זו בשעת הסעודה ולאחריה היתה פרקו של אותו יום ומגופי ענייניו, שהרי אותו יום יום רצח הנשיא קנדי היה. הרב שיבח מאד את כוח שיפוטו של הנשיא, את יכולת החלטתו ואת כוחו לכונן את עיני הציבור אל העניינים הנכבדים, העומדים ברוב העולם והצריכים פתרון לרווחתם של האומה האמריקנית ושל העולם כולו. אימתי צריך ציבור ביותר למנהיגות בעלת תכונות אלה? הוזה אומר: בשעות משבר, אבל דוקא בשעות אלה קשה למצוא מנהיגים ראויים לשמם, ואם הציבור לא הוכשר קודם לכן, בשעות רווחה וביסוס, על ידי מנהיגים גדולים של ימים כתיקונם, לעמוד בפני הפורענויות, ניכר מיד, משמתרגשת ובאה עליו הצרה, שאין בו כוח עמידה. כללו של דבר: העלינו בשיחה זו בין השאר, שאינה דומה למנהיגות בשעות רווחה למנהיגות בשעות צרה, ורמתה של האחרונה חותכת חיים לעם. זאת ועוד: יש כמה וכמה טיפוסים מנהיגים, אבל הצד השווה שבהם כוח שיפוט, יכולת הכרעה וכוח לכונן את הציבור.

עד כאן עיקרה של השיחה על שולחנו של הדי"ר סילבר, שיחתי האחרונה עמו קודם הסתלקותו, כמות שהיא עולה על זכרוני. על פי נסיון חיי דן, ויפה דן, באמת, נבדלים המנהיגים לפי כשרונותיהם: יש מומחים לכוח ולאלימות, מארגנים, חכמי טכסים, מחדשי רעיונות ותועמלנים לרעיונותיהם של אחרים, בעלי

קצוות, המדקדקים כחוט שיערה, ואמני הפיוסים והשידולים, בעלי מחשבה שיטתית ואכספרסיוניסטים, בעלי כוח הבעה ספונטאני, חכמי פולמוס ויוצרי המיתוסים הלאומיים והסוציאליים ועוד, הכל לפי הטיפוס. המנהיגות היא תהליך מסובך, שבו אנשים מעטים משפיעים על המרובים לשנות את דעותיהם ואת מעשיהם. אפילו נבוא להעמיד את הגדרת המנהיגות על מיעוטה, מן הדין לומר, שיש כאן הכרעות יחידים או מעטים, המשנות את אורחות חייהם של הרבים, ואין מנהיגות בלא הכרעות מן הסוג הזה, ועל כל פנים — בלא השתתפות הכרעות מן הסוג הזה. לא כל הרוצה ליטול את השם מנהיג בא ונוטל.

ב. פני המנהיגות: פולמוס עם בעלי פולמוס

פני המנהיגות היהודית נתבררו יפה בדורנו לפי הדוגמאות הגדולות, שהראו לעינינו מייסדי מדינת ישראל. בני דורותינו עדים היו למנהיגים יהודים ראויים לשמם, למדינאים, שרי צבא ודיפלומאטים בעלי שיעור קומה למעלה מן הרגיל, ובהם אנו מתכבדים. הם המשיכו עלינו כבוד וגדולה ואצלו עלינו מרוחם. מצד אחר נתפשט בקרבנו הפולמוס על טיבה של המנהיגות היהודית בימי השואה, בגיטאות ומחוצה להם. ברונו בטלהיים, היילברג ובעיקר חנה ארנדט, מתחו עליה דינים קשים. אפשר שזכותם היחידה היא שהעלו על הפרק את בעיית המנהיגות היהודית בדורנו — לבררה וללבנה. התקלה בדבריהם היא, שעמדו והפכו את הממונים מטעם הנאצים למנהיגים יהודים, ועל המנהיגות היהודית כולה יצא קיצפם. קינטוריה קשה ביותר השמיעה חנה ארנדט בספרה הנודע: „בכל מקום שהיהודים חיו שם“ — כתבה על ימי השואה — „היו מנהיגים יהודים מוכרים, ומנהיגות זו, כמעט בלא יוצא מן הכלל, שיתפה פעולה עם הנאצים בדרך מן הדרכים וטעם מן הטעמים... תפקידם זה של המנהיגים היהודים בחורבן עמם הוא בשביל היהודים הפרק האפל ביותר בכל אותן הקורות האפיליות“¹⁾ והנה אין ספק עכשיו, שאחד מתכסיסי הנאצים היה להסתייע בקרבנותיהם לצרכי ההשמדה, להפוך את הקרבנות עצמם למענים ולתליינים. לשם זה הטילו אימה ופחד על היהודים, עקרו אותם מסביבתם, בודדו אותם לחלוטין — אפילו בתוך מחנות הריכוז הקימו גיטאות מיוחדים ליהודים — והשפילו אותם עד דכא. בכל מקום ומקום הנהיגו כעין שלטון עצמי ליהודים והקימו מוסדות מיוחדים להם, שעליהם הוטל להוציא לפועל את פקודות הרשע. על ידי כך נוצרה מעין אשליה, שיש בכוחם ובסמכותם של היהודים להגן ולעזור. עוד בנובמבר שנת 1939 נוצרו בפולין „מועצות יהודים“ (יודנראטים) במקום ועדי הקהילות הקיימים, כדי „להסדיר“ את חיי היהודים במדינה הכבושה. תפקידה של המועצה הוגדר בפירוש: עליה לשמש כלי-שרת בידי השלטון הנאצי להוציא לפועל את גזירותיו. לשם כך הועמדה לימין „היודנראט“ משטרה יהודית בפיקוחה של הגסטאפו. מנהיגי הציבור הוותיקים לא רצו להתמנות ראשי המועצות, וקפצו בראש אחרים.

1) Hannah Arendt, Eichmann in Jerusalem, A Report on the Banality of Evil. N. Y. Viking Press, p. 111.

היו בין אלה שביקשו בלב שלם לעזור להמוני היהודים, להתייצב ביניהם ובין הכובשים הגרמנים, לשקוד על ביטול גזירות או על המתקתן. בדרכי שתדלנות, במאמצי אירגון ובתחבולות ערמה התכוונו להרחיק את הסכנה. הללו דימו בנפשם שיעלה בידם להציל את קהילותיהם, וימי הזעם יעברו. כולם האמינו, שרק דרך אחת פתוחה לפנייהם: דרך הכניעה וההתרפסות בפני הרשעים, סבורים היו, שבדרך זו יעלה בידם לארגן את חיי הקהילות בניטאות על פי פקודות הנאצים, אבל בלי מעשי התעללות, שוד ורצח, שהנאצים היו עושים בשעת ביצוע פקודות מגבוה.

ברור, שהדיבור על „מנהיגות יהודית“ אין כוחו יפה כאן. אמנם הנאצים קראו לכך „שלטון עצמי“ ולראשו „זקן היהודים“ או „מנהיג“, לפי הדוגמא של האירגון המדיני הנאצי. אולם חברי המועצה וראשיה היו על פי רוב אנשים בלא עבר בחיי הציבור היהודי, וביניהם גם מתבוללים לתיאבון ומשומדים, שבעל כרחם, על פי חוקי הגזענות הנאצית, נעשו יהודים, וכל אותם „המנהיגים“ אנוסים היו לנהוג כעבדים נרצעים לאדוניהם המרצחים. אמנם לכמה מראשי המועצות „נדמה היה, כי יחד עם השלטון, שניתן בידיהם על בני עדתם, הושם עליהם תפקיד היסטורי, שאין דוגמתו בתולדות עמנו. ראשם נסתחרר עליהם מרוב הכוח, הכבוד והגדולה (ביחס להמוני העם, כמובן), שהעניקו להם הנאצים... גואלי השקר של הגיטאות הושפעו על ידי שגעון הגדלות של 'המשיחים' הפאשיסטיים ושאפו להיות גואלים לעמם בדרכים שלא היה בהם אף שמץ של רוח היהדות“ (פיליפ פרידמאן ז"ל — אחד מחוקרי השואה החשובים ביותר). כמה מראשי מועצות אלה, בעלי התסביך „המשיחי“ נידרדרו במהרה במורד התלול. בתחילה האמינו, כנראה, שנועדו להציל ולפדות, ולוא גם במחיר קרבנות יקרים, ולימים נעשו עריצים מתעללים בהמוני היהודים ומסגירים אותם להשמדה. היו ביניהם בעלי חשבונות רבים, שונים ומשונים, טיפוסים מטיפוסים שונים ומשונים, מקדשי שם והרפתקנים, שפלי רוח ותקיפים שואפי שררה, אבל לא נמצאו ביניהם „משתפי פעולה“, כקווילינג, למשל, בעלי אידיאולוגיה נאצית, שמסרו את לבם לאויביהם לדבוק בהם לדעתם ולרצונם. אנוסים היו, והחלטותיהם-הכרעותיהם היו באמת גזירות אויביהם. כללו של דבר, טענות בעלי הפולמוס בטעות יסודן: לא היו כאן מנהיגים יהודים אלא ראשי קהילות ממונים, והללו לא „שיתפו פעולה“ לדעתם ולרצונם אלא עשו מה שעשו על פי פקודות מגבוה של מרצחים, כגון מי שאנוס לקיים פקודת שודדים. היקפו של מרחב התנועה והתימרון בין קבלת הפקודה ובין הוצאתה לפועל אינו משנה את עיקרו של המצב כמלוא הנימה מבחינת המנהיגות.

אם יש לנו טענה על המנהיגות היהודית, הרי זו הטענה, שלפני בוא השואה לא ראו רבים מן המנהיגים את הנולד, לא התריעו ולא עוררו לקום ולמצוא פתרון ל„צרת היהודים“, ולא זה בלבד אלא שאפילו עמדו וקלקלו, עמדו והפריעו ולאחמו כל הימים בציונים, בין שהללו היו בעיניהם „אפיקורסים“ ובין שהיו בעיניהם „בורגנים ריאקציונים“. עמהם יש לבוא חשבון. כן יש להסיר מעל

לבנו את מועקתה של הטענה על מנהיגים יהודים שמחוץ לתחום השואה, שיכלו לעשות יותר במפעלי ההצלה, בשמנו ובמאמצינו, ולא עשו כן².

ג. פגיבה של ההנהגה היהודית בגלויות

המנהיגות היהודית בגלויות היתה מנהיגות של קהילות עם מפורד ומפורד בעל דת אחת, שהוא בלבד היו נושאה על שכמו ובלבו, מפרנסה ומקדש את שמה. העם ישב על אדמת נכר, חיי נכרים ודעותיהם השפיעו עליו, אם ברב ואם במעט. לשונות הגויים הכריתו מפיו את לשון אבותיו, אך בלבו פעמה ההרגשה של „היותנו יחד כל עדה וקהל מישראל אגודה אחת“, כלשון הרמב"ם. בכל הדורות ביקש רוב בנינו ורוב מנינו של הציבור היהודי להתייחד לעצמו בצורות קיום לאומיות-דתיות. בכל דורות הגלות (אני דן כאן בדורות שקדמו למאה ה"ט) חיה התשוקה העזה לשוב ולחיות חיי עם בריאים על אדמתו. צורות הקיום הלאומי הראשוניות: הארץ, הלשון, החוקים והשלטון, נשמרו היטב בזכרון האומה, ואיחוד היסודות ניתן ענין לתיקווה ולגעגועים. התנועות המשיחיות והעליות לארץ העידו על הרצון לשוב ולהתנחל בארץ המולדת; הלשון העברית, אף כי פסקה מלהיות שפת הדיבור, שמרה על קיומה בספרות הקודש והחול וציפתה לתחייתה כבשנים קדמוניות. העיסוק בהלכה וייסוד קהילות מיוחדות לעצמן ביטאו את הרצון של העם היהודי לחיות על פי מסורת תרבותו, תרבות שלומי אמונים, כחטיבה לאומית ודתית אחת³.

בלבו ובמעשיו לא הודה העם אלא במרותם של ראשיו, נשיאיו, גאוניו, ראשי ישיבותיו, פוסקיו, רבניו וקציניו. הכלל של שמואל: דינא דמלכותא דינא, בשום פנים לא הורה בפשטות על קבלת חוקי המדינה הזרה. הוא יצא לשתי הגבלות חשובות: א) גזירתא דמלכותא לאו דינא, כלומר — גזירת מלך בשרירות הלב ועל ישראל בלבד, הבאה לשנות את החוקים הקיימים ועומדים, אינה דין. ב) דיני המלכות כוחם יפה ליד דיני התורה, כמין חוקי מדינה זרה הסמוכה לשלי שכוחם יפה כל זמן שאינם סותרים את חוקי מדינתו. על פי הגבלה זו נוהגות מדינות העולם היום. דיני המלכות הם דיני מדינה זרה, שמן הראוי לאשרם ולקיימם כל עוד אינם עומדים לבטל את דיני התורה, שהם עיקר.

ברוח זו נוסדו בכל קהילה וקהילה ובכל ארץ וארץ מוסדות ההנהגה היהודית העצמית. הכוונה כל הימים היתה, שלא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו. ונזכיר שוב את דברי הרמב"ם ב„משנה תורה“: „ראשי הגלויות שבבבל

2) ענין רב יש לנו במעשיהם, בגילויי נפשם כולם ובגורלם של המנהיגים המוכרים ביהדות אירופה, כיצד נהגו בימי השואה, כגון מה שמספר מנשה אונגר במאמריו במוספים ל„טאגמארגען־זשורנאל“.

3) סילוף דמות העם אתה מוצא בדברי הרב אנוס, כשהוא בא לדון בתקופת ימי הבינים, ומעין תורת יוסט נתחדשה עלינו בספרו

Jacob Bernard Agus, *The Meaning of Jewish History*, Vol. II, Abelard-Schuman, 1963 טריקים יגיד.

ועוד אעמוד על סיבן של דעותיו במאמר הבא, שידון במנהיגות של יהודי ארה"ב. דעות אלה באות להעיד על הלך-רוח מצוי בקרב שכבה מסוימת ולא קטנה של יהודי ארצות הברית.

במקום מלך הם עומדים, ויש להם לרדות את ישראל בכל מקום ולדון עליהם בין רצו ובין לא רצו... וכן דיין הראוי לדין, שנתן לו ראש גלות רשות לדון, יש לו רשות לדון בכל העולם, אף על פי שלא רצו בעלי דיניו, בין בארץ ובין בחוצה לארץ" צא ולמד: "בכל העולם" — המשפט היהודי היה "איקומני" — אוניברסלי. כן היה בבבל ובארץ ישראל באלף הראשון. בספרד היו הנגידיים הרבנים והזועדים של נבחרי הקהילות, באשכנז — ועדי הרבנים והפרנסים, בפולין — ועד ד' הארצות, שהרבה קהילות אירופה קיבלו עליהן את מרותו במשך תקופה ארוכה למדי. ספרי הפוסקים הגדולים, כגון "משנה תורה", "הטורים", "שלחן ערוך", היו לספרי החוקה העברית בגלויות. הם איחדו את הפזורים וייסדו את סדרי חייהם על בסיס קיבוצי, משפטי ומוסרי איתן. העם יצר לעצמו "מדינה בתוך המדינה" ומנהיגות עצמית ליד הערכאות והשלטונות של הנכרים.

יסודות המרות של ההנהגה היהודית היו שנים, כלומר, — האבטוריטטה נקנתה בשתי דרכים. הדרך האחת היתה דרך העשייה והיצירה בקודש. מרא דעלמא כולא, שייחד את עמו בתורתו, הקנה מרות ללומדי התורה, למורי הלכותיה, למחזיקיה ולמחזיקיה. הדרך השנייה היתה הכוח המדיני והכלכלי וכל הכרוך בו. המלכות, שהיהודי היה מצווה להתפלל על שלומה, שאלמלא מוראה איש את רעהו חיים בלעו, הקנתה תוקף, ומכוחה נמשכה השרדה לנגידיים, לשרי החצר, לקצינים ולפרנסים. העושר והכבוד העלו לשלטון. לעתים קרובות היה המנהיג הדתי גם המנהיג הפוליטי והכלכלי, נגיד ומצווה מטעם המלכות וגם רב מורה הלכות. כגון ר' שמואל הנגיד, הרמב"ם או ר' יצחק אברבנאל. עתים היתה מתיחות בין שני טיפוסים ההנהגה, כגון בבבל בין ראשי הגלויות והגאונים. וכבר רמז לכך המדרש, כששם בפי יפתח את הטענה: נשיא אני, יבוא פנחס אצלי, ופנחס טען לעומתו: כוהן גדול אני ויבוא יפתח אצלי. בכל מקום היתה מתיחות מסוימת בין האדם הדתי ובין האדם הפוליטי והכלכלי. כשהתורה והגדולה היו בידי איש אחד היתה המתיחות בקרבו ("בדרך כלל לא היה שלום של קיימא בין פרנסים שנבחרו לפי כבודם, עושרם וקשריהם למלכות ולשריה לבין הרבנים. שני סוגי "אליטה" אלה דחקו זה את רגליו של זה.

סוג שלישי של מנהיגות נעשה רווח עם התפשטות התנועה החסידית. קם המנהיג "החאריסמאטי", שמרותו אמנם באה לו מגבוה, אבל שלא כלמדן וכמורה ההלכה על פי התורה, היה הוא עצמו כביכול תורה, וקדושת אישיותו הקנתה לו זכות הנהגה. הצדיק, שיש לו מהלכים בין העליונים, ותפילתו נשמעת, והוא גזור והקב"ה מקיים, אינו צריך לא להצדק שלטון "מסורתי" ולא להצדק שלטון "משפטי-רציונאלי" (על פי חלוקתו של מאכס וובר). הנהגתו נעלה מאלה. היא מתת חסד מגבוה.

ד. פורעניות ותקופות משבר

אין אנו באים להידרש כאן אלא לטיבה של ההנהגה בימי פורעניות ותקופות משבר. ואין צורך לומר, שתולדותינו בגלויות לא היו כולן פורעניות ומשברים.

(4) כגון מה שניסיתי לתאר בזמנתי של דון יצחק אברבנאל בספרי עליו.

רבים היו ימי הרווחה והיציבות היחסית, שבהם השלים הרוב, עס־הנכר ומושליו, עם המיעוט הזר והיקנה לו זכויות פוליטיות וכלכליות, שבכוחן יכול היה זה להתבסס במדינה וגם להכות בה שורשים עמוקים. בתקופות אלה הסתגלו היהודים יפה לתרבות ארצות מושבותיהם, ואף על פי שלא פסקו להרגיש ולדעת, שעל אדמת נכר הם יושבים, לא דחקו הקץ והיו „בני גולה“, בני נאמנים לארצות מולדתם ולמושליהן, יודעים את לשונותיהן ומעורים באורחות חייהן. אבל בעקבות תקופות היציבות, ההשתרשות וההתערות, באו תקופות משבר. ב. דינור ביקש לגלות בתולדותינו בגלויות מעין מחזוריות של חילופי תקופות ביסוס ותקופות משבר. „שני ה'צירים' הקיצוניים הללו — יציבות והשתרשות בארצות הגולה והסתגלות מכסימלית ככל האפשר לצורת חייהן מצד אחד; הרגשה של התערערת עמדותיהם בארצות מגוריהם, תחושה של גרות גמורה ב'ארצות נכר' וצפייה פעילה לגאולה קרובה מצד שני — הם הם שקובעים קלסתר פניהם של כל תקופה ותקופה מדברי ימי ישראל בגולה ומייחדים את דמותה“.) היסטוריון זה סבור, ששני „הצירים“ או הקוטבים האלה בתולדותינו בגלויות באים זה אחר זה בהכרח חוקי כדרכן של שתי נקודות גובה בתנועת המטולטלת: „אחרי האחת מוכרחת השניה לבוא“. מה טיבו של הכרח זה? התערותם של היהודים בחיי הכלכלה והחברה של המדינה הגדילה את שטח החיכוכים והניגודים, והמתחיות יוצאת לפורענויות ולמשבר כולל וממושך. כן היה במסעי הצלב, בשמדות בימי המגיפה השחורה, בימי גירוש ספרד, בימי גזירות ת"ח ות"ט ובפרעות שנות השמונים של המאה הי"ט.

בין שנסכים לסכימה זו של מיבנה תולדותינו בגלויות ובין שנערער עליה מחמת „ההכרח החוקי“, הטבוע כאילו במחזוריות של תקופות היציבות והמשבר, אין ספק שהמנהיגות היהודית בתקופות המשבר אנוסה היתה להגיב תגובות אחרות מבתקופות היציבות. המצב הוליד „הוראות שעה“ חדשות ומעשים נועזים, שלא היו מקובלים בימים כתיקונם. הפורענויות היו, כמובן, קצרות ימים: שמדות, שחיתות, גזירות, רדיפות מכל המינים. אבל הן הטביעו את חותמן על ימים ארוכים יותר. על פי רוב פתחו את תקופות המשבר. בדרך כלל פתחו תקופה חדשה גם בתולדות העמים, כי כל פתיחה של תקופה חדשה בתולדות העמים היתה גם פתיחה של תקופה חדשה בתולדות המיעוט היהודי שישב בתוכם, ומבחינה זו היתה באמת „כל צרה שישאל ואומות העולם שותפין בה“ תחילתה של תקופת משבר כולל, שביסס את חיי היהודים על יסוד משפטי, פוליטי וכלכלי נבדל מזה של קודמו.

הסוציולוגים עסקו בדור האחרון לא מעט בתגובותיהם של אוכלוסים שנפגעו בפורענויות בידי הטבע ובידי אדם, כגון שיטפונות, רעב של בצורת, מלחמות ומהפכות (Sociology of disaster, disaster areas). נתברר שבתגובותיהם יש הבדלים מרובים בין ציבור לציבור. אין אוכלוסי מיסיסיפי ומיסורי מגיבים לשיטפון כאוכלוסי הולאנד, למשל, ויושבי כפרים אינם דומים

ליושבי כרכים. התרבויות הלאומיות גורמות הרבה. פיטרים סורוקין מבקש לקבוע כלל זה: בימי פורענויות מתגבר הפירוד לקוטבים — „הטובים“ נעשים „טובים“ יותר ו„הרעים“ — „רעים“ יותר. אבל יש הבדלים בתפיסות הטוב והרע עצמם. הכל לפי העם ותרבותו.“

בתקופות המשבר בגלויות נתברר ביותר החזיון של קיום הנהגה יהודית. אפילו בשעה שהמנהיגים היו לקויים בדעת המצב, ומעשיהם לא היו מכוונים, מחמת חוסר הדעת, להקל ולהשיע. ההנהגה היהודית היתה פרי הליכוד של האומה על יסוד תורתו, חוקיו, מנהגיו ונימוסיו. אפלטון תיאר ב„מדינה“ שלו אירגון פוליטי שאין בו חוקים. חיי העם היהודי בגלויות נוסדו על חוקים — הלכות ומנהגים — בלא מדינה. הפריבילגיות שניתנו למיעוט היהודי בכל מדינה פיאודלית לא ייסדו את השלטון היהודי העצמי. זה היה מבתחילה. הוא נוסד על יסוד הליכוד הלאומי שהושגתה על האמונה בתורה ובהלכותיה. המדינות הזרות רק נתנו תוקף להנהגה היהודית האוטונומית. תאיה של האומה היו הקהילות וסמכויות מנהיגיהן. הקהילה היתה קיבוץ דתי ומדיני, כלכלי וחברתי, ולפיכך היו תפקידי ההנהגה בה מרובים ושונים זה מזה. מבחינה דתית היו המנהיגים שוקדים על לימוד תורה ועל קיום המצוות, על הקמת בתי כנסיות ובתי מדרשות, בתי אולפנא וישיבות, כדי שכל בניה יהיו „למודי ה'“. מבחינה מדינית היו מנהיגים „השתדלנים“ של הקהילה, באי כוחה, הלוחמים על זכויותיה והמגינים עליה מפני קיפוחים וגזירות. מבחינה כלכלית הם עוסקים בגביית המסים, במתן היתר ישיבה, „חזקת הישוב“, במתן היתר עיסוק במקצוע, בהכוונת חיי הכלכלה של הקהילה מבית ומחוץ. מבחינה חברתית או מוטב לומר: חברתית-דתית, הם הדיינים על פי דיני התורה, והם שוקדים על עזרה לדלים, מייסדים חברות כגון „מלביש ערומים“, „ביקור חולים“, „חברה קדישא“. בתפקידיהם הכלליים הם שוקדים על כך שלא יתחלל שם ישראל ושתישמר האחדות של האומה. את דיני התורה פירשו לפי צרכי המקום והזמן ותנאיהם, לפי דרכי התורה והמידות, שבהן היא נדרשת, ולפי דעתם ומצפונם. בתקופות הפורענויות והמשברים הועמד כל טיבם למבחן, וכן היו הם עצמם רואים את זמנם — זמן „נסיון“.

ה. י"ב נתיבות של מנהיגות

מן הראוי לדון בדעותיה ובמעשיה של המנהיגות היהודית בכל שעת פורענות ובכל דור משבר לחוד. בני העלייה, מהם משופעים בהון ובנכסים, בעלי המעמד הרם בחצרות המושלים ופרנסי הקהילות, ומהם גדולים בתורה וביראה, כיצד נהגו בעצמם וכיצד הנהיגו את קהל עדת ישראל בתקופות של „נסיון“? ביחוד ראוי ליתן את הדעת על אלה מבני העלייה המעטים, שתורה וגדולה, דעת רחבה וכשרון מעשה חוברו בהם יחד, והם היו לציבור גם לעינים, להורות דרך, וגם ליד שוקדת על בנין בית חייו ועל בדק הבית (כגון הרמב"ם ודון יצחק אברבנאל). אבל כאן נלך בדרך הקיצור וההכללה ונעמוד בתחילה על שלשת מקדי המתחיות העצומות, והן כלל כל הניגודים והסיכסוכים, שהיו טבועות

במהותם של הגלות ושיעבוד המלכויות, ואחר כך נפנה אל נתיבות הפתרון וההצלחה והתשועה. מוקד המתיחות הגדולה ביותר בחיי העם היהודי על פי אמונתו ודעותיו היתה זו שבין בחירת עם ישראל ובין כובד שעבודו, שהפורענויות הראו את כל גודל מוראיו. ישראל, שעליהם נאמר „ברוך תהיה מכל העמים“, ובניו הם „בנים למקום“, על שום מה הם לחוצים ונגושים, סחופים ודוויים, ופורענויות באות עליהם מידי גוים נבלים, „מרפש רגלי גוי נבל ולא עם“ (ר') בנימין בן זרח)? הקרע שבין האמונה בבחירה, בברית הכרותה בין ישראל לאלוהיו ובין עמידתו הדלה בקהל העמים בפועל ובמוחש, הדאיב את הלבבות דאבה רבה לאין שיעור. ישראל, עם סגולה, שגם הוכיח באזרחות חייו שהוא עם סגולה (כמו שטען אחד מגולי ספרד, ר' אברהם סבע: „כי בכל שאר האומות אם ימצא בכולם איש יחידי מסוגל בחכמה הוא פלאי, אבל בישראל הוא להפך, כי הם עם חכם ונבון, אף על פי שהם עם גדול ורב“), מדוע ניתכה עליו חמת העמים, חמת ה' ? מתיחות זו נתפרשה ביותר בשעות פורענות. היא הולידה את הקוטבים, שעליהם דיבר סורוקין: הרשעים נעשו רשעים יותר והצדיקים — צדיקים יותר. מימי חורבן הבית הראשון לא פסקו בשעות אלה הטענות: „כל עושה רע טוב בעיני ה', ובהם הוא חפץ, או איה אלוהי המשפט?“ (מלאכי ב, יז). מיואשים ומרי נפש הסיקו את מסקנת הכפירה: „שוא עבוד אלוהים, ומה בצע כי שמרנו משמרתו, וכי הלכנו קדורנית מפני ה' צבאות“ (שם, ג, יד). טענות הכפירה והניהיליזם נשמעו בכל הדורות של הפורענויות מימי קדם ועד יעקב פראנק ועד ימי אושפיץ ומיידאנק, על המנהיגים הוטל לעמוד בפרץ זה, שהוא פריצת כל החומות והריסת כל היסודות. הכופרים במרא דעלמא כולא, שבחר בישראל להיות לו לעם, כפרו גם בכל שאר עמודי המנהיגות היהודית. זו היתה בעייה דתית וחברתית-לאומית קשה, שהוטל על המנהיגים ליישבה בצורה מן הצורות.

גם המתיחות השנית, אף כי היא מצויה בקרב כל העמים ובכל הדורות, טבועה היתה במטבע המיוחדת של החיים בגלויות. הקהילות היו בית חייהם של המוני ישראל, כמו שראינו לעיל. הן הקיפו חיי אדם מישראל בתורה ובמצוות שבין אדם למקום ושבין אדם לחברו ולמנהיגיו. אבל מחמת תחומי הפרנסה הצרים לערך, מחמת כל הצמצומים וההגבלות הגשמיות, הרוחניות והרגשיות, כבדה יד ההתחרות מבית וגברו המחלוקות ונתרבו המרידות במנהיגות, בעיקר בדרות של משבר. שעות פורענויות היו שעות ליכוד מרובה, אולם ימי משבר ממושכים ליבו את מוקד המתיחות. אין צורך לומר, שבין המנהיגים נמצאו רודפי כבוד וממוץ, כדרך הטבע; פרנסים רבים לא היו מלאכי שרת לציבורם, ובדורות של משבר מרובה היתה ההתנצחות בינם לבין עצמם, בינם לבין ההנהגה הדתית-הרוחנית ובינם לבין המוני העם. צא וקרא את דברי בעלי המוסר והדרשנים על התחבולות והתכסיסים שבהתנצחות זו ועל כל הרעה שצמחה ממנה, בעיקר כשהם דנים בפרשת קורח ועדתו: „הקנאה והכבוד גורמות לפירוד הלבבות — מסביר ר' אפרים מלונטשיץ במאה ה־ט"ז — „וכל אחד רוצה להיות ראש ונגיד עם, כאשר מצויה בינינו מידה זו. כמה פגעים רעים באים מצד בקשת כל אחד שררה על חברו ומצד שמקנאים כל אחד במעלת זולתו, ושתי מידות אלה הן ראש כל

הפרצות וגורמין ההירוס... אף עתה, בדורות אלו, ישראל אחוזין במידותיהם של קורח ועדתו⁷). שלטון הקהילה היה מרובה צדדים, ולא שלטון של סמכות בלבד שכל כולה פונקציונאלית ועניינית כבמפעל כלכלי (operational authority) אלא מרות של שררה רחבה ומקיפה.

מלבד מחלוקות שבין המנהיגים ובין האליטות של המנהיגים מרובה היתה המתיחות בין הפרנסים והרבנים מכאן ובין המוני העם מכאן. האחרונים טענו כי הפרנס הוא „אדון כל הקנסים וריבון כל המסים” „שכר עסקו בצרכי הקהילה נוטל בסתר כבגלוי בכל מיני תחבולה, חלילה לו ללכת ד' אמות בלא נטילה”, זהרב עומד לימינו ומחזק את ידיו לעוות את הדין. מה פלא כי בתנאי משבר קשים צעקו ההמונים במר נפשם: „לשם מה נחוצים לנו רב ואנשי הקהל? הלא רק להוותנו ולרוששנו!” המוני העם שרו: „דינר אוסר / דינר מתיר / דינר מעמיד פרנס בור / על הציבור”. לא רק על עסקי פרנסה התמרדו. גם רגשות דחויים ויצרים כבושים בדפוסי תורת חיים, הנוטה לוויתורים על רווחה ועל מותרות, ואפילו — לספגנות גמורה, ביקשו לפרוץ להם דרך ולהתיר איסורים. התנועות המשיחיות ותנועת החסידות עמדו לתקן את הקלקלה שבמתיחות זו. כל אחת לפי דרכה.

מוקד המתיחות השלישי היה זה: מצד אחד נתון היה אדם מישראל בתחום תרבות המסורת, אבל מצד אחד אנוס היה להסתגל לתרבות הורה, ובעיקר להידושים שהזמן גרם, וביחוד בימי פורענויות ומשבר. לעתים קרובות חתכה מידת הסתגלותו לתמורות החדשות את גורל חייו, את עצם קיומו ואת דרכי קיומו. עולמה הרוחני של יהדות המסורת היקנה לאדם מישראל בטיחות נפש וגם גידל בו מידות טובות, שעמדו לו במלחמת הקיום בקרב הנכרים, ואפילו — עדיפות מסויימת עליהם. אולם מצד אחד היה צורך להיאבק עם מאורעות הזמן ועם כל החדשות שהולידו, ובעיקר בתקופות מיפנה בהיסטוריה, שהיו תקופות פורעניות ומשברים. מתיחות זו גידלה מתיחות בין המנהיגים ובין המנהיגים לבין המוני העם. לעתים קרובות אתה מוצא, שהמנהיגות היהודית כולה, גם הדתית וגם הכלכלית, לא עצרה כוח לעמוד בפני החדשות, לא ראתה נכוחה, ובלא בינה לעת לנופה הפוליטי שנשתנה תעתה והתעתה במחשכים והרבחה מצוקה בלא דעת והשכל. רוב המנהיגות של „הומו איקונומיקוס” היהודי בגד בעמו בימי גירוש ספרד, וההולך בראשם והסמל לכך היה ר' אברהם סיניור, שהיה יותר איש כלכלה לעצמו מרב ראשי ליהודי ספרד. עתים קמו מנהיגים חדשים, שראו יותר את הנוכל, גילו לפתע כשרונות הנהגה וידעו להסתגל לצרכי המקום והזמן, כגון ר' מגשה בין ישראל, שבתחילה לא נחשב בהולאנד בין המנהיגים מן השורה הראשונה.

בדרך כלל ניתן למצוא שתים עשרה דרכים, שבהן הלכה המנהיגות היהודית בשעות פורענויות ומשבר. דרכים אלה קצתן סתרו זו את זו, ואי אפשר היה לילך (המשך בעמוד 212)

7) וראה גם דבריהם של הרמ"א והשלי"ה בספרו של חיים הלל בן ששון, הגות והנהגה, ירושלים, תש"ך, עמ' 224 וכ"ר.

„אגרת חקורה“ – סתומה בשירת הנגיד ופתרונה

מאת דב ירדן

כאשר ראו זוהיר מלך אלמריה ומשנהו אבן עבאס מה גדול כבודו של רבי שמואל הנגיד בעיני חבוס מלך גרנדה, קינאו בו וביקשו להדפו ממצבו. אבן עבאס חיבר אגרת שיטנה, רצופה שקרים ודבות, נגד הנגיד, והפיץ אותה בין בני עמו. הנגיד מתאר את פעילותו של אבן עבאס בדברים הבאים:

בַּעַת רָאָה אֲנִי, שׁוֹכֵן לְחוּץ יָם,	וּמְשֻׁנָּהוּ בְּנֵי עֲבָאס מְקוֹרָא,
פְּכוּדֵי אֶת פְּנֵי מַלְכֵי וְכִי כָל	דָּבַר מַלְכוּת וְעֵצָה בִּי גִזְרָה
וְכָל מְלָה גְמוּרָה, בְּאִשֶּׁר לֹא	גְמַרְתִּיהָ אֲנִי, אֵינָה גְמוּרָה —
חֲמוּנִי, עָלַי הוֹדִי וּבְקִשׁוֹ	לְהַדְפֵנִי בְיָדֵים מְהֵרָה,
וְאִמְרוּ: אֵיךְ תְּהִי מַעֲלָה לְעַם זֶר	עָלַי עִם זֶה, וּמְשַׁלָּה אֲשׁוּרָה?
וּמְשֻׁנָּה זֶה יִדְבֵר בִּי גְדוּלוֹת	וְרַעוּת, מִבְּלִי חֲתִית ¹⁰ וּמוֹרָא,
וְחִבֵּר אֶת כְּזָבֵיו הָעֲצוּמִים	וְהַרְפִּים בְּאֲגַרְתְּ חֲקוּרָה ¹¹
— וְחָלִילָה לְכַמוּנִי ¹² לְדַבֵּר	בְּפִי מְלָה תְּהִי עָלָיו נְטוּרָה ¹³ ! —
וּפָזַר בְּמַדִּינוֹת ¹⁴ אֲגָרוֹתָיו	לְשׁוֹת זֶה בְּפִי עֲמוֹ סְדוּרָה ¹⁵
וְלִהְיֵימָם עָלַי נַפְשִׁי בְּדָבָה	כְּדַפְתְּ נִשְׁאִים בְּמוֹט זְמוּרָה ¹⁶ .

(אלוה עוז, דיואן שמואל הנגיד, בן
תהלים, ששון, שיר י, בתים יב-כא)

מהי „אגרת חקורה“?

- 1) כנוי גנאי לזוהיר מלך אלמריה, שהיה מגזע הסלבים, המכונים בשירת הנגיד עמלקים.
- 2) הים התיכון.
- 3) שנקרא בן עבאס.
- 4) לפני מלכי, הוא חבוס הברברי. מלך גרנדה.
- 5) על ידי היא נחתכת.
- 6) שהחליטו עליה אחרים.
- 7) קינאו בו.
- 8) איך תהי התנשאות וממשלה מקוימת ליהודים הזרים במדינה הזאת על הערבים תושבי הארץ.
- 9) דברי רהב.
- 10) פחד.
- 11) על פרוש בטוי זה בא הדיון במאמר זה.
- 12) לאיש כמוני.
- 13) שתהיה בה מעין נקימה ונטירה עליו.
- 14) והפיץ בערים.
- 15) לעשות את דברי שיטתו שגורים בפי העם.
- 16) המרגלים.

ראשוני המפרשים של דברי הנגיד התקשו מאוד בפירוש הצרוף הזה. ברודי¹⁷, שסיכם את דבריהם, כתב:

«אם הנוסח הזה עקרי, אז עלינו לפרשו על כרחנו מלשון ובא רעהו וחקרו (משלי י"ח, י"ז) והדומים לו, והכונה: באגרת אשר בה בקר אחרי מעשי להרשיעני, אולם לפי"ז לא יתכן להשתמש בבינוני פעול. ור"י רייפמאנן הגיה: חזורה, ר"ל אגרת החזרת וסובבת בכל המדינות, ככתוב למטה: ופזר במדינות אגרותיו», ועל זה העיר הרכבי («מאסף» שם): «אך לפי זה יותר נכון להגיה פזורה, כי לא נמצאה המלה חזורה בהוראה כזאת». והגהתו של הרכבי לא תתכן בעיני, כי אין לומר על אגרת אחת שהיא פזורה, ולדעתי איננו רחוק שצריך להיות: באגרת בקורה, וטעם הדבור כטעם אגרת בקורת, כתובות דף צ"ט ע"ב (ועוד בכ"מ) במשנה, ורש"י כתב שם: «הכרזה, ולשון בקורת שמבקרין אותה בני אדם ע"י הכרזה», ואין לדין עם המשורר שהשתמש בבנין הקל תחת בנין פעל בשביל המשקל. וע"ד הח" באכער אולי צ"ל חבורה — מחברת».

כעשרים ושתים שנה אחרי שנידפסו דברי ברודי פירסם יצחק יהודה¹⁸ פירוש חדש ומקורי לביטוי «אגרת חקורה», והוא: אגרת בזויה, על פי הוראת השרש חקר בערבית. על פירוש זה חזר דוד ילין¹⁹. ממנו פשט הפירוש הזה והיה נחלת הרבים. חזרו עליו: הברמן²⁰, שירמן²¹, לוינ²², מירסקי²³ ודינור²⁴. אף רצהבי²⁵ פרש כן מדעת עצמו (ועל כך תפסו אלוני²⁶).

אולם, אין פירוש זה מתקבל על הדעת. סתירתו נמצאת בהמשך דברי הנגיד: «וחלילה לכמוני לדבר בפי מלה תהי עליו נטורה». אם «חקורה» פירושה «בזויה» הרי מלת גנאי היא, שיש בה מעין נקימה ונטירה, ואיככה יאמר הנגיד בנשימה אחת: «וחלילה לכמוני לדבר בפי מלה תהי עליו נטורה»? אין הדבר דומה למלת «כזביו» שהשתמש בה הנגיד לפני כן: «וחבר את כזביו העצומים והרבים באגרת חקורה», שמלת «כזביו» מביעה עובדה אוביקטיבית. לא כן «חקורה» במובן «בזויה», שכמלת הערכה היא בהכרח סוביקטיבית. אין ספק שאותה אגרת היתה בעיני אבן עבאס דוקא «כבודה».

ואכן הציעו שני חוקרים אחרים פירושים נוספים. יהודה ליב גירשט²⁷ פרש: «חקורה — מכוונת בדייקנות לפי תכנית המזימה». מ. זיידל²⁸ פרש: «באגרת חקורה — נ"ל שפירושה: גלויה = אגרת פתוחה»²⁹.

17 כל שירי ר שמואל הנגיד, תר"ע, 125-126.

18 משלי ערב א, תרצ"ב, רטו.

19 מבחר שירי שמואל בן יוסף הלוי הנגיד א, מגלות לבתי הספר 152, תש"ה, 16.

20 שירי מלחמה (= זיואן א), תש"ו, 165; שירי מלחמה, תשכ"ג, 165.

21 השירה העברית בספרד ובפרובאנס א, תשט"ו, 86.

22 תור הזהב, תשט"ו, 34.

23 ילקוט הפיוטים, תשי"ח, צד.

24 תולדות ישראל, ישראל בגולה א (3), תשכ"א, 163.

25 לשוננו כא, תשי"ז, 31.

26 סיני כרך מד, תשי"ט, קסח.

27 תחנות בספרות ישראל ב, תשי"ט, 99.

28 סיני כרך נא, תשכ"ב, יב.

29 בהמשך באה הנמקה מפורטת.

כדי להגיע לפירוש האמיתי עלינו לפנות למקור המהימן ביותר: שימושי הלשון של הנגיד עצמו. נראה איזה פעלים או תארים מתקשרים בלשונו של הנגיד לאגרות או לשירים. שני הדברים האלה זהים, כי לפי מנהג הזמן, היתה אגרת ראוייה לשמה רצופה שיר (כלשון הנגיד: "יסדר שיר באגרת"³⁰). גם האגרת של אבן עבאס כללה כפי הנראה שירים, כפי שהדגיש הרכבי³¹ לדברי הנגיד: "ופור במדינות אגרותיו לשוות זה בפי עמו סדורה", שעליהם העיר הרכבי: "הכונה כפי הנראה כי שכר עליו סופרים ומשוררים לחבר שירי התול ודברי איבה נגד הנגיד, והשירים האלה היו שגורים בפי הערבים השונאים להנגיד ולבני ישראל, כדרך הערבים בימים ההם; וכבר ידענו כי קודם הריגת בנו הנגיד ר' יוסף חברו גם כן עליו שירי לעג ומשטמה כאלה".

בעשרה מאמרות משתמש הנגיד כלפי אגרות או שירים, והם: אגר, און, ארג, חבר (או: החביר), חקר, הטיב, הכין, סדר, עשה, תקן. ארבעה מהם יביאו אותנו להבנת הביטוי "אגרת חקורה", והם: און, חקר, הכין, תקן. הרי כל המקומות שבהם משתמש הנגיד בפעלים האלה:

1. הכינותי כבר שירה, ועתה תהלה המאירה ככסילים³²
(הלי תעש, בן תהלים כט קלט)
2. תהלה היא לאל גואל ידידו, חקרה לענות אותה גאולים
(הלי תעש, בן תהלים כט קמח)
3. תהלתך... מאוזנת במשקל ישמעאלים ומוכנת בחכמת היונים
(ידידך, בן תהלים נב יז"ח)
4. ומי יכין כשירתך אשר מור ושמן טוב עלי ראשים מריקה
(ידידותך, בן תהלים עב לא)
5. ושלחתי לך בן עט בנחץ³³ ואדע כי יקוצון בו מביני³⁴, למען לא
הכינותיו בימים³⁵ וגם לא יגעו בו רעיוני
(היום ילך, בן תהלים פ כד"ה)
6. זכרתיו — ורוב חסדו בשבעים³⁶ מתוקנים שקלתים, ולו אוכל —
זכרתים באלפים
(תנומה בעין, בן תהלים קמב סז)

שתי הדוגמאות הראשונות הן החשובות ביותר לעניננו. בדוגמה הראשונה משתמש הנגיד בפעל "הכין" לגבי "שירה" ולגבי "תהלה". בדוגמה השנייה (הבאה באותו שיר) משתמש הנגיד עוד הפעם בשורש הפרובלמטי "חקר" לגבי אותה "תהלה" שנזכרה בדוגמה הראשונה. הוה אומר: אין "חקר" במקום זה אלא "הכין"

(30) שירה בפי, בן תהלים נח כא.

(31) זכרון לראשונים א. תרל"ט, 168.

(32) ככוכבים.

(33) ושלחתי לך שיר שחברתיו במהירות.

(34) המבינים.

(35) בימים מרובים.

(36) בשבעים בתים.

ואמנם, הוראת הפועל „חקר“ במקום זה לא היוותה שום קושי לפרשנים, שכן הצורה „חקרה“ כאן היא ממש כצורתו בכתוב: אז ראה ויספרה, הכינה וגם חקרה (איוב כז כז), שאליו ציין ברודי (עמוד 160), הדוגמה השלישית והשישית מכילות את שימוש הפעלים „אזן“ ו„תקן“, הנרדפים לפעל „חקר“ בכתוב: זיותר שהיה קהלת חכם עוד למד דעת את העם ואזן וחקר תקן משלים הרבה (קהלת יב ט), ארבעת הפעלים חקר, הכין, אזן, תקן משמשים אפוא במקרא ובלשון הנגיד בהוראות נרדפות וענינם הכללי הוא: הכין והתקין. אמור מעתה: אין גם „אגרת חקורה“ אלא: אגרת מוכנה ומותקנה, כלומר: אגרת מחוברת בשירים, וכדברי גירשט — „מכוונת בדייקנות לפי תכונת המזימה“.

שֵׁאִין לוֹ בְּאוֹר

מאת יצחק זילברשלג

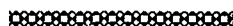
כָּל כֶּה גָּדוֹל הַמַּעֲשֶׂה.
כָּל כֶּה קָטָן הָעוֹשֶׂה.

זֶה פֶּעַר שֵׁאִין לוֹ שְׁעוֹר.
זֶה צֶעַר שֵׁאִין לוֹ בְּאוֹר.

כָּל כֶּה רַבִּים הַיָּמִים.
כָּל כֶּה מַעֲט מִנְעָמִים.

וְשׂוֹאֵל הַשׂוֹאֵל : הַכֹּדָאִי ?
וְעוֹנֶה הָעוֹנֶה : בְּוֶדָאִי.

הַנְּמוּק ? אֵל תְּדַרֹּשׁ לְנְמוּק.
כִּי נִכְלוּ וְסִכְלוּ בְּחִמוּק.

המלחמה לתחיית הלשון בארץ ישראל

בשנה זו יימלא יובל שנים למלחמה למען תחיית הלשון העברית בארץ ישראל, שהכריעה את גורלה כלשון הישוב היהודי בארץ. המאמר מוגש שי לפרופ' צבי שארפשטיין, מן הלוחמים האבירים למען החינוך העברי השלם, ותחיית הלשון העברית בגולה.

מאת זאב חומסקי

ריבוי הלשונות בארץ

השימוש בלשון העברית כשפת הדיבור בארץ ישראל לא היה נדיר ולא היה בו משום חידוש בשום זמן ותקופה, לרבות המאה התשע עשרה. עברית היתה הלשון היחידה שלה נזקקו פחות או יותר העדות השונות, כגון, הספרדים שמוצאם מספרד, טורקיה ושאר ארצות הקדם, והאשכנזים שרובם באו ממזרח אירופה, וגם יהודי תימן. ברי ששפת הדיבור שלהם היתה לשון תורנית, מליצית ונלעגת עפ"י רוב, אבל לא היתה להם לשון אחרת משותפת, שבה יוכלו לנהל את משאם ומתנם. השפה הערבית, שפת המדינה, היתה ידועה רק לוותיקי התושבים, ואילו המהגרים החדשים לא הכירו לדבר בה ולא הבינוה.

לא ייפלא, איפוא, שכשנתכנסו עשרים ושמונה הזקנים והרבנים, אשכנזים וספרדים, בבית-ועד החכם-באשי בירושלים, בשנת 1855, כדי לשמע להצעתו של דר. לודוויג א. פרנקל בדבר ייסוד בית-הספר על שם ש. למל, התנהלו כל הדיונים בראשותו של החכם-באשי בעברית⁽¹⁾. אפס כי הרוח השלטת בבית-ספר זה מכשונסד היתה אוסטרי-גרמנית, וגם הנימוקים ליסוד בית-הספר היו בחלקם פטריטיים, היינו, להכניס את ההשפעה האוסטרית לתוך הארץ הקדושה. לפיכך הוכנסה ידיעת הלשון הגרמנית והאיטלקית בתכנית הלימודים, והמוסד עמד תחת חסות ממשלת אוסטריה ותחת השגחת הקונסול האוסטרי בירושלים. ההנהלה העליונה היתה בידי ראשי קהילת היהודים בווינה, וזכות הקדימה להתקבל אל המוסד ניתנה לילדי נתיני אוסטריה⁽²⁾.

כעבור ארבע עשרה שנה התחילה ההשפעה הצרפתית לחזור לתוך הארץ. בשנת 1869 נוסד בית-הספר החקלאי "מקוה ישראל" ע"י החברה "כל ישראל חברים" (כ"ח), שמטרתה היתה להפיץ חינוך יהודי וכללי בין היהודים שבארץ ישראל, צפון אפריקה וארצות הבלקן. השפעתה של חברה זו התפשטה במידה עצומה. מלבד ביה"ס "מקוה ישראל" יסדה החברה בתי-ספר בחיפה, ירושלים, יפו, טבריה ועוד.

(1) ראה יוסף ריבלין, ספר היובל של הסתדרות המורים בא"י, תרס"ג-תרס"ה, ע' 208.

(2) שם, ע' 210.

בתי-ספר אלה עמדו על דרגה די גבוהה, אבל הכיוון שבהם היה לחנך תלמידים שיהא סיפק בידם להתמצא באיזו מדינה שיבחרו לגור בה. הלשון הצרפתית תפסה בהם מקום כבוד ונלמדה במידה גדושה. «במושבות 'הנדיב הידוע' היו מנהלי בתי-הספר ומנהלותיהם 'צרפתים', שגמרו ב"ס למורים של כ"ח בפריז; כל הלימודים הממשיים היו נלמדים בשפה זו, 'שהיתה מחיה ומכבדת את כל יודעיה' והיתה מענגת את אוזן הכורמים והאכרים, מקבלי התמיכה מידי הפקידים הצרפתיים; והמורה העברי שהיה חפץ להשפיע באיזו מידה על אנשי המקום, או שלא רצה להיחשב בעיני תלמידיו והוריהם 'לאדם שלא מן הישוב', היה מוכרח אף הוא לפטפט קצת צרפתית»³. בהשפעת בתי-ספר אלה התפשטה ידיעת הלשון הצרפתית בארץ והכניסה שמה את רוח הבולוואר הפריזי; ואילו הלשון העברית נדחקה לקרן זווית, גנוזה וחנוטה בתוך כירכי הספרים הקדושים. לא טוב מזה היה גורלה של הלשון העברית בביה"ס של «אגודת אחים» האנגלית על שם אוולינה די רויטשילד. גם שם תפסה הלשון העברית מקום עלוב של נחות-דרגה, ולימודה עמד בעיקר על תפילות וברכות וקצת דקדוק⁴.

אליעזר בן-יהודה והשפעתו

כזה היה מצב הלשון העברית בארץ בסוף המאה התשע עשרה וגם בראשיתה של המאה העשרים. מאמץ ענקי היה דרוש לשנות את המצב: לעקור משרשיהן את הלשונות המודרניות «המכובדות» ולהשריש במקומן את הלשון העתיקה. שפת הספר. תפקיד-אדירים זה נפל בידי בן אדם חלוש וקלוש בגופו אבל תקיף ואמיץ ברוחו — אליעזר בן-יהודה. היחס של אדישות ללשון העברית בארץ ישראל עורר את חמתו והמריץ אותו להתחיל בהתקפה חריפה על בילבול הלשונות שם. עוד בימי שבתו בפריז, טרם עלתו לארץ, פירסם ב«חבצלת», בשנת 1880, מאמר שבו קרא תגר על שלטון לשונות הנכר בארץ ועל התרבויות הזרות השולטות בבתי-הספר שם, שיש בהן כדי להכחיד את אחדותנו הלאומית. «כי אם חפרץ נחפרץ בקיום הלאום, אם חפצנו, כי בנינו יהיו עברים, עלינו לחנכם בשפה העברית ולעשותה השפה העיקרית בחינוך בנינו... עלינו להשכיח את בנינו ובנותינו את לשונות הלעז הנשחתות אשר קרעו אותנו לקרעים, עשונו ללא עם ושמונו למגוד ראש ולבוזי בגויים»⁵.

כשעלה בן-יהודה ארצה בשנת 1882 הוסיף להטיף לתחיית הלשון העברית ולשימושה ככלי-שרת לחינוך הלאומי. הוא גזר על עצמו להשתמש רק בלשון העברית ותבע זאת גם מאחרים, ועל ידי זה היה ללעג ולקלס בעיני הרבה מאנשי הישוב. גם מהנהלבים שבין הציונים והעברים היו מפקפקים או ביכולתה של הלשון העברית לשמש לצרכים חילוניים ולהוראת הלימודים הכלליים⁶. אולם

3) עיין ת. א. זוטא, שם, ע' 114.

4) שם, ע' 116, 124.

5) הציטטה מובאת במאמרו של יוסף עזריהו ב«ספר היובל להסתדרות המורים» הנ"ל,

ע' 59-60.

6) שם, ע' 59, הערה; גם ע' 63-64, הערה.

בנייהודה עמד על דעתו ודרש בכל תוקף להנהיג את הלשון העברית כלשון ההוראה בבתי-הספר.

דרישה זו של בנייהודה מצאה לה סוף סוף אזנים קשובות דווקא בבית-הספר של חכ"ח (חברת כל ישראל חברים) בירושלים, מקום שם שררה ההשפעה הפריזית בעצם תקפה⁷). מנהל בית-הספר, נסים בכר, יהודי נאמן ללשון העברית, הזמין את בנייהודה בשנת 1883 לקבל עליו את התפקיד להדגים את דעותיו ולהעמיד אותן למבחן בתוך כותלי בית-הספר. בנייהודה קיבל את ההזמנה. אמנם מפאת מצב בריאותו הרופף וחוסר הכשרתו הפדגוגית נאלץ לעזוב את משרתו אחרי חודשים אחדים של נסיון, אבל מאמציו לא היו לשווא. הוא בקע פרץ בחומה הסינית, וגם העמיד תלמידים מובהקים, בעלי הכשרה, שידעו איך לבצע את הצעותיו הלכה למעשה, ולהצמיד אותן קדימה, וביניהם החשוב ביותר, דוד ילין, תלמידי בנייהודה יגעו ועמלו במסירות, באמונה ובכשרון כדי להפיץ רעיון השלטת הלשון העברית בבתי-הספר, ורבים מן המורים ניתפסו לרעיון זה וטרחו להגשימו ולעשות לו נפשות. בשנת 1888 התחילו להנהיג את הלשון העברית כשפת ההוראה בבית-הספר בראשון לציון. בראשונה התחילו ללמד שם בעברית את המקצועות העבריים וראשית לימוד החשבון, אבל במשך זמן קצר לימדו בה גם את שאר המקצועות⁸). באותה המושבה ובאותה השנה, גמרו ביניהם כעשרה כורמים לדבר איש את רעהו רק עברית, ולקדם כל אחד את חברו בשלום⁹). ארבע שנים אחר-כך (1892) נתקבלה החלטה באסיפת מורים בירושלים ללמד בעברית את כל המקצועות בכל בתי-הספר בארץ¹⁰).

ברם החלטה זו היתה רק בבחינת "הלכה ואין מורין כן", מעין "הלאו והיה כך". למעשה עדיין שלטה עזובה רבה בנידון זה, ומכת ריבוי הלשונות היתה נפרצת בארץ במלוא תקפה גם בעשור הראשון של המאה הנוכחית. ח.א. זוטא מעיד, שכשעלה לארץ בשנת 1904 מצא כי "בכל המושבות היה עדיין הזרזון שליט בכל תקפו, ובכל אשר הטיתי אזני לשיחות ילדים בבתיים ורחובות שמעתי על הרוב רק צלצול השפה הזאת" ... "ובירושלים? ... מלבד שתיים-שלוש משפחות לא דברו עברית כלל, והשפעת בנייהודה על בתי-הספר כמוה באין ... ביי"ס של חכ"ח היה צרפתי טהור ונמצא בו רק מורה מומחה אחד לעברית בשביל 600 תלמידים". בבית-הספר למל מוכרח היה המורה העברי דוד ילין "ללמד" פנטטיין¹¹, כלומר חומש, דוקא בתרגום גרמני ירושלמי, אעפ"י שהיו כבר ביי"ס זה נסיונות של עברית-בעברית. .. בביה"ס של "אגודת אחים" האנגלית היתה העברית מעין "שפחה

7) אחד הטעמים לכך, לפי דעתו של יוסף עוריהו (שם, ע' 40), היה הרצון להגדיל את מספר התלמידים. מכיון שהרוב הגדול של התלמידים בבית-ספר זה היה מבני העדה הספרדית השתמשו בערבית או "איספניולית" כלשון התרגום של המקרא — שפות זרות לילדי העדה האשכנזית. כדי למשוך את ילדי העדה הגדולה הזאת לתוך בית-הספר ולהגדיל את אוכלוסי התלמידים היה צורך בלשון משותפת לילדי כל העדות. לפיכך נתקבלה הצעת בנייהודה על דעתם. ברם אין ספק שמסירותו של המנהל, נסים בכר, ללשון העברית גרמה לכך במידה מרובה.

8) ראה ב"ספר היובל" המאמרים של יוסף עוריהו, ע' 64, ושל דוד יודילוביץ ע' 153.

9) מצוטט במאמרו של דוד יודילוביץ, שם, ע' 54, מ"הצב"י גליון כ"ה תמוז, תרמ"ח.

10) שם, ע' 153.

חרופה", ושני המורים העברים שלמדו בו בעיקר תפלות וברכות המזון, קריאת שמע וקצת עברית... נחשבו בביה"ס לחברים "חורגים", עד כדי שלא להכנס לחדר המורות"¹¹).

מובן מאליו שבן-יהודה וחבריו לא טמנו ידיהם בצלחת. הם הוסיפו להטיף לתחית הלשון גם בפי הילדים וגם בפי המבוגרים. רעיון זה כבש את לבו של בן-יהודה והוא נלחם לו בלי הפוגות. עוד בשנת תרמ"ג, שנה אחרי עלייתו ארצה, ייסד את החברה הסודית, יחד עם יחיאל-מיכל פינס, "בצרוף עוד חברים מבני ירושלים ואחדים מבני ביל"ו", בשם "תחית ישראל". מטרת החברה היתה "להחיות השפה העברית בפי העם היושב בארץ ישראל. החברים היושבים בארץ ישראל ידברו איש את רעהו עברית בסוד החברה, בבית מועדה ואף בשוקים וברחובות ולא יתבוששו". גם ישימו לבם ללמד את בניהם ובנותיהם וכל מרבית ביתם את השפה הזאת, אף תעמול החברה לעשותה מדוברת בבתי התלמוד"¹². חברה זו לא האריכה ימים, כנראה, ובשנת תרמ"ט ייסד אגודה חדשה בשם "שפה ברורה", "שמטרתה היתה להפיץ את לימוד העברית והדיבור בה בין אנשים מבוגרים ולהנהיגם בכל מוסדות החנוך לילדים אשר בעיר"¹³).

עם כל קנאותם ומאמציהם של בן-יהודה וחבריו התקדמה תחית הלשון בדיבור בעצלתים, אי-פה ואי-שם החליטו חברי מושבה להנהיג את הלשון העברית כלשון הדיבור. מפקידה לפקידה נמנו וגמרו ראשי חינוך או חבר מורים להכניס את העברית כלשון ההוראה בבתי-ספרם, אולם מעט מן ההחלטות אלו יצאו מכלל החלטה לכלל מעשה, והמטרה של תחית הדיבור העברי בפי המוני העם ותינוקות של בית רבם שחלמו עליה בן-יהודה וחבריו היתה עדיין, בסוף המאה התשע עשרה, מהם והלאה — מעין חזון לאחרית הימים.

ברם התלהבותו של בן-יהודה לא פגה. הוא נישא על כנפי דמיונו, ובחזונו הוסיף לראות את התגשמות משאת נפשו. בעתון "הצבי", גליון י"ח, תרמ"ט, הוא כותב את הדברים האלה: "היה יהיה הדבר, בוא יבוא ולא יאחר! עוד עזוב יעזוב ישראל בארצנו את לשונות הנכר אשר בפיו, שוב ישוב ללשון אבותיו, והיתה ביום

11 ת. א. זוטא, שם, ע' 114, 116.

12 מצוטט במאמרו של דוד יודילוביץ, שם, ע' 154. כדאי לציין כאן, בדרך אגב, שהאגודה הראשונה בכיוון כמעט דומה לזה נוסדה לא בארץ-ישראל וגם לא במזרח אירופה, אלא דוקא בארה"ב, ע"י המהגרים החדשים שהגיעו שמה ממזרח אירופה. בשנת 1880, 22 בפברואר, נוסדה אגודת "שוחרי שפת עבר", שמטרתה היתה "להפיץ ולהרחיב ידיעת לשון עבר וספרות ישראל בקרב אחינו בני ישראל באמריקה" ... "כל עניני החברה יהיו כתובים בלשון עבר" ... בבית הועד "נושא הדרוש בכל שבת יהיה מיוסד על נחיצות שפת עבר ... ויטיף דבריו בלשון עבר או בלשון לעז" (מתוך "תקנות החברה "שוחרי שפת עבר"). בפתיחת בית הועד של חברה זו ביום שני של חג הפסח, "כתום התפלה נשא ראש החברה ה' כתריאל צבי שרהוואן מדברו בשפת עברית ... ואחריו נשא החבר ה' יהודה דוד אייזנשטיין את מדברו בלשון למודים בשפת עבר ...". (המאסף בארץ החדשה, ניסן, תרמ"א).

13 יוסף עזריהו, שם, ע' 61; הערה. כנראה טעה ד"ר יוסף קלויזנר באוטוביוגרפיה שלו (דרכי לקראת התחיה והגאולה, ח"א, ע' 49), שלפי דבריו נוסדה אגודה זו בשנת תר"ן (1890), "לאחר שזמן מועט קודם לכן נוסד שם 'ועד הלשון'". גם בזכרונות "ועד הלשון", א, ע' 3, רשום בפירושו ש"ועד הלשון" נוסד בשנת תר"ן כעין סניף של החברה "שפה ברורה". הרי שייסודה של אגודת "שפה ברורה" קדם לייסודו של "ועד הלשון".

הוא לשון עברית אחת לכל העם ובראה לו לב אחד ורוח אחת תתן בקרבנו, והיא ישראל אחד ולשונו אחת. היום הנפלא הוא נשורנו ומקרוב, נראנו ובעוד שנים מספר, בוא יבוא ולא יאחר!".

המכשולים בדרך למטרה

עד כאן החזון — מה שאין כן המציאות. דרכם של הנלהבים לתחיית הדיבור העברי לא היתה סוגה בשושנים, רבים ושונים היו המכשולים שנתקלו בהם, ומתנגדיהם היו תקיפים, ונימוקיהם המיוחדים עמהם. ראשית כל — הפקפקנים והלגלגנים הנוקשים, ה"ריאליסטים" וה"מעשיים", שזה דרכם תמיד להתנגד לכל דעות חדשות שהן "פרי הדמיון", סתם חלומות והזיות פנטסטיות. הלשון העברית היתה בעיניהם שפת הספר — שפה מתה, שפה שכבר "עבר עליה כלח". אין לה המלים הנחוצות לצרכי השעה והזמן החדש, וגם מחוסרת היא הגמישות והחיוניות של שפת הרחוב, שפת הדיבור היומיומי. ואיך אפשר להשיב לשפה זו את עדנתה אחרי בלותה?

התנגדות חריפה באה מצד ה"אצולה" בארץ — בעלי הזכויות המיוחדות: פקידי הברון רויטשילד ומנהלי בתי-הספר של כ"ח דוברי צרפתית, מפקחי בית-הספר "אגודת אחים", דוברי אנגלית, והעומדים בראש בית-הספר למל — ואח"כ בתי-הספר של "עזרה", דוברי גרמנית. הם ראו בדיבור העברי ובתנועה להנהיג את העברית כשפת הלימודים בבתי-הספר מעין פגיעה בכבודם ובסמכותם, והתייחסו בצרות-עין ובצייקנות לחלומות וההזיות של הנלחמים לתחיית הדיבור העברי. ואחרון אחרון — המוני העם השמרנים. הללו לא רצו לוותר על הדיאלקטים השונים למיניהם, שעל ברכיהם גדלו ונתחנכו. הלשון העברית נחשבה בעיניהם לשפת קודש, שפת הסיודר וכתבי הקודש. במאמציהם של בן-יהודה וחבריו להוריד את הלשון העברית לתוך חיי החולין של השוק ראו מעין חילול הקודש ואפיקורסות. יתר על כן, מקובל היה אצל יהודי ארץ ישראל, כמו אצל יהודי מזרח-אירופה, שאין חינוך עברי אלא לבנים, ואילו הבנות פטורות מחינוך זה, ו"כל המלמד את בתו תורה כאילו למדה תפלות" (סוטה ג, 4). בגליון י"ט, שנת תרמ"ח כותב עורך "הצבי": "בכל ירושלים לא נמצאה אף נערה אחת, שתדע אף מה מלשון עברית. אחדים מנכבדי עירונו שרוח הזמן צלחה עליהם, ישתדלו ללמד את בניהם צרפתית, אך עברית ודברי ימי ישראל ומושג קליל פחות, מרוח היהדות, כל זה חלילה! הס מלהזכיר!"¹⁴.

אולם ברור כשמש היה לכל המעוניינים בתחיית הדיבור העברי שבלי חינוך עברי לבנות, האמהות בעתיד, אין כל תקווה להחיות את הלשון העברית בפי התינוקות והילדים, וכל מאמציהם בכיוון זה הם מאפע. לפיכך נודרו והתחילו בתעמולה לייסד בתי-ספר לבנות, ובית-הספר הראשון לבנות נפתח בצפת בשנת תרנ"א.

14) הציטטה מובאת במאמרו של יוסף עזריהו, שם, ע' 60.

15) מצוטט במאמרו של דוד יודילוביץ, שם, ע' 153.

צעד זה זיעזע "קן של צרעות". כעבור שבועיים ימים הוכרז על בית-הספר חרם גמור, לכל משפטי, חוקותיו והלכותיו האיומים. בן-יהודה היה המטרה העיקרית לחיצי לעגם וקללותם של האדוקים, ועליו שפכו את כל חמתם. הם כינוהו "בן-עמלק" (במקום "בן-יהודה") ורדפוהו בכל עת מצוא, נופו בו בבתי-הכנסיות, ילדים יידו אבנים בו, ושכניו קללוהו וגינהו. אולם בן-יהודה עמד ב"מרדו" והמשיך את פעולותיו ללא חת וזיע למען תחיית הדיבור העברי.

חבלי יצירת לשון הדיבור

בן-יהודה היה איש ההלכה-למעשה. הוא היה נאה דורש ונאה מקיים. תוכף עשייה לאמירה. עוד לפני עלייתו ארצה, בהיותו עדיין תלמיד האוניברסיטה בפריז, בא לידי מסקנה שתחיית הלשון העברית בדיבור-פה היא יסוד מוסד לתחיית האומה בארצה. אפס כי לכו היה מהסס: הן שפה זו מתה זה מכבר. גנוזה וחנוטה היא בספרים. היתעורר המת? האפשר לפחת רוח חיים בעצמות היבשות של שפת הספרים? עוד לא היה כדבר הזה לעולמים בתולדות הלשונות. מאידך גיסא, הוסיף להרהר: הלא ספרות עשירה ומגוונת יש לנו. בספרי המקרא, וביחוד בספרי התלמוד והמדרשים ובשאר מקורות היהדות המאוחרים גנוזים אוצרות לשון הנוגעים בכל שטחי החיים היומיומיים. יש לחטט ולחפש, לצלול לתוך נבכי ים ספרותנו זו ולשלות את מצפוניה. ואם חסרות מלים יש למלא את החסר ע"י חידושים. אמר ועשה.

ככה נולד המבצע הענקי של המלון העברי השלם המכיל את המלים של כל מקורות הלשון העברית, החל מספרות המקרא וכלה בספרות ההשכלה, לרבות חידושי לשון שנוצרו בארץ בימיו. "אין ספק בדבר", כותב בן-יהודה בהקדמתו למלון, "שאלמלא ראיתי אז מה העבודה הזאת, כמה היא גדולה ורחבה וכמה היא קשה, ודאי שלא הייתי מוצא את לבבי להתחיל בה"⁶.

לאשרנו לא צפה בן-יהודה מראש את כל הקשיים הכרוכים בעקבות מפעל כזה, והוא קיבל על עצמו את המשימה הנועזת. קשה לשער שאדם כזה, קלוש וחלוש בגופו, נגוע במחלה ממארת, שמלכתחילה לא היתה לו כל הכשרה אקדמית וכל ענין במדע הבלשנות, יוכל לבצע מפעל ענקי כזה. רק בן-אדם "משוגע לדבר אחד", המחונן במידה מרובה של מסירות מיסטית ורצון קשה כברזל יכול היה להתגבר על קשיים כאלה. בן ששים וחמש היה במותו וזכה לראות חמישה כרכים יוצאים לאור במשך חייו. אף הניח חומר לשאר הכרכים, שעריכתם נגמרה על-ידי ג.ה. טור-סיני.

מרוכים וקשים היו חבלי הביטוי אצל דוברי עברית הראשונים. קשה לשער בימינו, כששומעים אנו את הדיבור העברי השוטף והחי כפי תיגוקות והמוני העם הפשוטים, בכמה לבטים ויגיעות עלה הדיבור העברי למתישבים הראשונים בארץ. מה שם קוראים לזה, ומהי המלה המקבלת בעברית למונח זה וזה שהיה ידוע להם בלועזית, השגורה בפה? ביחוד גברו הקשיים בהוראת המדעים והמקצועות הטכניים. לא היו להם ספרי לימוד במקצועות אלה, וחסרים היו להם המתחמים

הנחוצים. כל מורה היה אנוס לנסות את כוחו ביצירת מלים, איש איש לפי טעמו, בקיאותו וכשרונו. וגדולה היתה הערבוביה. זה בכה וזה בכה.

אף זו: בעיית המבטא. בירושלים גופה אפשר היה לשמוע מבטאים ממבטאים שונים: המבטא הספרדי, הליטאי, הפולני, האוקרייני, הפרסי, התימני וכיוצא באלה. מהו המבטא הנכון? מובן שהיו חילוקי דעות בנידון זה, שמקורו, בדרך כלל, באמונה, בהרגשה ובמסורת אבות, וקשה היה לעוקרן.

כדי לתקן מצב מקולקל זה ולהכניס סדר לתוך התוהו־והוה של חידושי מלים ורבגוניות במבטא נוסד „ועד הלשון” שהיה מורכב מארבעה חברים: א. בן־יהודה, דוד ילין, חיים הירשנזון וא. מ. לונץ. ועד זה, שנוסד בשנת תר”ן, היה בעצם סניף של אגודת „שפה ברורה” שיסד בן־יהודה בשנת תרמ”ט, כפי שזכר למעלה.

כעבור שנה נתבטלה אגודת „שפה ברורה” ונתחסל גם „ועד הלשון”. מפאת חילוקי דעות בין החברים. רק בשנת תרס”ד נתייסד ועד זה מחדש ביחמתה ותחת חסותה של אגודת המורים. עם חברי הועד החדש נמנו מספר בלשנים, כגון: בן־יהודה, ילין וד”ר מזיא; וגם נציגי אגודת המורים. על הוועד הזה הוטלה המשימה להכניס אחידות במבטא ובכתיב וגם ליצור מונחי לשון חדשים. הוצע גם־כן שיוציא הוועד מפקידה לפקידה סידרה של מילונים למונחי המקצועות השונים לסוגיהם, לשם שימוש בבתי־הספר ובבית. לוועד הזה ניתן יפוי־כוח של סמכות עליונה בנוגע לחידושי מלים, כתיב ומבטא.

התפקיד הראשון שבו טיפל הוועד היה לקבוע אחידות במבטא. נתקבלה החלטה לקבל את המבטא הספרדי כמבטא הרשמי לעברית בארץ ישראל, מטעמים שונים. לתכלית זו נשלח חוזר בשנת תרס”ו למנהלים ולמורים בכל בתי־הספר וגני הילדים בארץ, שבו הציעו לחנך את התלמידים בהגייה המדויקת של התנועות והעיצורים לפי המבטא המקובל. אחר־כך התחיל „הועד” לעסוק ביצירת מונחים חדשים ובהוצאת מילונים למונחים טכניים, ובמילונים הראשונים נכללו מונחים לתלבושת, מתימטיקה, בוטניקה, התעמלות, וכדומה. עם ייסוד המדינה הוכר „ועד הלשון” מטעם הממשלה ונקרא בשם „האקדמיה ללשון העברית”. „אקדמיה” זו משמשת מקור דירבון והדרכה להתפתחות הלשון ושגשוגה ושומרת על עצמותה המקורית.

שעת ההתמודדות מתקרבת

לאט לאט פילס לו הדיבור העברי נתיב בארץ למרות כל הקשיים והמכשולים וכבש עמדה אחרי עמדה. ברם אף הצדדים שכנגד לא עמדו מרחוק בחיבוק ידים. הפקידות מטעם הברון רויטשילד והנהלת בתי־האולפן של כ”ח על השכלתן הצרפתית המבריקה בהוד זיווה החיצוני, הלאומנות הגרמניה של בתי־הספר מטעם „עזרה”, שהתחילו מתפשטים והולכים בארץ, הנטייה להתבוללות ששררה בבית־הספר „אגודת־אחים” ורוחה האנגלי — כל אלה חברו יחד לחסום את הדרך בפני התפשטותה של הלשון העברית כלשון החיים וההוראה. מאידך, השניות הלשונית בבתי־האולפן ובשוק החיים בארץ הרגויה את הנלהבים לתחיית

הלשון העברית ולשליטתה בארץ והדריכה את מנוחתם. שני הצדדים הנגריים התכוננו למלחמת תנופה. שעת ההתמודדות וההכרעה הלכה והתקרבה. חברת „עזרה ליהודי גרמניה“ שנוסדה בברלין בראשית המאה הנוכחית (1991) איחרה להופיע על במת החינוך בארץ. פעולותיה החינוכיות התחילו בשנת 1903. אבל כעבור זמן קצר הלכה והתגברה השפעתה במידה ניכרת, עד כדי דחיקת רגליהם של שאר מוסדות החינוך בארץ. בשנת 1914 עמדה ברשותה, פחות או יותר, רשת של חמשים בתי-אולפן בכל רחבי הארץ, החל בגני ילדים וכלה בבתי-מדרש למורים, ובתוכם כ-7,000 תלמידים. לעומתה נמצאו באותו זמן בבתי-הספר של כ״ח כאלפים תלמידים, נוסף על תלמידי בית-הספר החקלאי „מקוה ישראל“ ובבית-הספר לבנות ע״ש אוולינה די רויטשילד כ-3,000 תלמידות¹⁷).

ראשית פעולתה של חברה זו היתה להכניס לרשותה את ביה״ס לבנים „לאציל למל“ בירושלים, שנמסר להנהלתה ע״י בעליו הראשונים. כעבור שנה ייסדה על יד בית-ספר זה בית-מדרש למורים, לרבות מחלקות החופפות מגמה דיאלית-מסחרית. אחרי זמן קצר נוסד על-ידיה בירושלים בית-ספר לבנות ואח״כ גם בית-ספר לבנים ביפו¹⁸).

ראשי חברה זו ומנהליה היו, בדרך כלל, אנשים פרוגרסיביים וערים לצרכי השעה והמקום. אמנם הלשון הגרמנית היתה שלטת מלכתחילה בבתי-הספר שתחת חסותם והתחילו מלמדים אותה משנת הלימודים הראשונה ומשבע עד תשע שעות בשבוע לכל כיתה. אולם אזני המנהלים היו כרויות לדרישות הישוב בארץ. הם ידעו שללשון הגרמנית אין מהלכים בארץ, ושלפיכך לא יצליחו להתבצר ולהחזיק מעמד בהתחרות עם המוסדות של כ״ח אלא אם כן יגבירו את עמדתה של הלשון העברית במוסדות החינוך שלהם. אי-לואת הוקדש בתכנית די זמן ללימודים העבריים, ולשון ההוראה בלימודים היתה עברית. במרוצת הזמן התחילו להשתמש בלשון העברית גם בהוראת כמה מהמקצועות הכלליים. החברה חזרה גם-כן תמיד אחרי מורים מומחים ומוכשרים למקצועות העבריים ושילמה להם משכורת הגונה. מבחינה זו תרמה חברה זו הרבה יותר מחברת כ״ח להרמת קרן הלשון העברית והתפשטותה בארץ.

הואיל והכירה חברה זו את ערכו של המורח כמקום מפלט ליהודים הכוינה את פעולותיה בחינוך בעיקר ליהדות המזרח, ובמיוחד ליהודי ארץ-ישראל. מראשית צעדיה בכיוון זה הכירה בסכנה הצפויה בבילבול הלשונית לחינוך היהודי בארץ, והביעה את התנגדותה לחברת כ״ח על זה שאזניה אטומות לדרישות הזמן והמקום. באחד הדו״חים שמסר ד״ר פאול נתן, דברה של החברה, לוועידה שלה, בעשרים ותשעה למרץ, 1903, מתריע המדווח על סכנה זו ומדגיש את הצורך לבחור בלשון אחת כשפת ההוראה. „הלשון ההיא היא העברית. העברית, יש להבין, אינה עוד לשון מתח בירושלים. בית-הדואר האוסטרי

17 ראה החובי „The Struggle for Hebrew in Palestine“, בהוצאת הוצד
הפועל הצינוני בשנת 1914 בגרמנית, מתורגמת לאנגלית, ע' 9.

18 יוסף עזריהו, שם, ע' 80.

מפרסם מודעות בעברית, ובית-הדואר הטורקי מוציא גלויות כחותמת עברית... הבעיה של הפיכת לשון זו, שקמה לתחיה, למכשיר הראוי להשתמש בו בספרות ובמדע תיפתר בקרב הימים ע"י אותם הכוחות שהביאו לידי תחית לשון זו"¹⁹.

כזה היה היחס של החברה ללשון העברית בשנת 1908. מה גרם ליחס זה? הנבע ממקור הכרה פנימית מעמיקה, או יסודו בכוונה להצביע על הליקויים של כ"ח ואגודת-אחים, בעלי תחרותם בחינוך, ולהחליש את השפעתם? קשה עכשיו להעמיד את הדבר על אמיתותו"²⁰. אפס כי ניתנה האמת להיאמר שבמשך שתיים-עשרה שנים הראשונות לפעולותיה הגדילה חברה זו לעשות למען החינוך העברי בארץ ולמען הפצת ידיעת הלשון העברית והשלטתה בבתי-ספרה. ומי לנו עד נאמן, מבקר חריף ובהיר עינים יותר מאחד-העם? הוא כותב בהתלהבות על ההישגים בבתי-הספר של "עזרה" בשטח ידיעת הלשון והרוח העברי"²¹.

אולם בשנת 1913 התחילו רוחות חדשות מנשבות בבתי-הספר של "עזרה". נחשול של פטריוטיות הציף פתאום את בתי-הספר של "עזרה" וביחוד את ביה"מ למורים. הלשון הגרמנית התחילה דוחקת את רגלי הלשון העברית כשפת הלימודים, והמורים הנאמנים ללשון העברית הרגישו במפנה המתחולל לבוא והתחילו להירגן ולהתריע על הזילזול בכבוד הלשון העברית המתפשט והולך בבתי-האולפן של החברה"²².

השעה הגורלית לא איחרה לבוא. עוד בשנת 1908, אחרי ביקורו של ד"ר פאול נתן בארץ, ניצנץ בלבו הרעיון לפתוח בחיפה בית-ספר ריאלי ועל גבו "מכון למדעים טכניים". רעיון זה היה מעין "דבר בעתו". צורך גדול הורגש במוסד כזה בארץ. בכל מדינות טורקיה, ובמזרח התיכון בכלל, היה מחסור גדול בכוחות טכניים. מוסד כזה יש בו לפתח את התעשייה בארץ ולהגביר את כוחותיה הכלכליים. הוא יאפשר גם-כן לצעירי ישראל בארץ ובחור"ל להמשיך את השכלתם המקצועית העליונה ללא מעצורים ומכשולים ולבסס להם מעמד איתן בשטחי הפרופסיות והתעשייה. ערך הישוב היהודי בארץ כגורם מרכזי בכלכלה ובתרבות של המלכות הטורקית יעלה ע"י טכניון כזה מעלה מעלה.

גדולה היתה הצפייה בארץ לקראת הסיכויים של מפעל זה, ומרובה היתה ההתלהבות בחוגי הציונים וחובבי התרבות העברית, אולם לביצוע מפעל כזה דרושים היו סכומים עצומים שהם למעלה מכפי יכולתה החומרית של חברה "עזרה". לפיכך פנתה החברה לעזרת נדיבי היהודים בארצות שונות, וביחוד ליהודי

19) מצוטט בחוב' הג'ל, מטעם הוועה"פ הציוני, ע' 12.

20) יש לציין שייסודה של חברה "עזרה" חל זמן לא רב אחרי ביקורו של הקיסר וילהלם השני בארץ (בסתיו של שנת 1898). לא רחוקה אם כן ההשערה שהשפעה הצרפתית המתגברת והולכת בארץ לרגלי פעולותיה של חברה כ"ח עוררה את קנאתו, והוא התאמץ להחליש השפעה זו. מיד אחרי שובו מביקורו בארץ הזמין, לפי השמועה, את ידו גיימס סיימון והציע לו לייסד בארץ חברה למען הפצת הרוח הגרמני בארץ (ראה חרמוני, "בעקבות הביוליים", ע' 163).

21) עיין "על פרשת דרכים", ח"ד, ע' 176 ו"רשומות" ה', ע' 112.

22) השהו החוב' הג'ל, מטעם הוועה"פ הציוני, עמודים 18-16.

ארה"ב ורוסיה, והרבה מהם נענו בתרומות גדולות למדי. בין ראשי התורמים היו יעקב שיף מניו-יורק (\$105,000) ומשפחת וויסוצקי במוסקבה (\$107,500). כדי לממש את התכנית של הטכניון נסדר וועד נאמנים מורכב מנציגי „עזרה“, מנדיבי ארה"ב (יעקב שיף, כורש אדלר, ש.ו. שכטר, י. ל. מאגנס, לואי מרשל), יורשי ר' קלמן-זאב וויסוצקי (אחד-העם ושמריהו לוין) וקרן קיימת לישראל (יחיאל צ'לינוב). השתתפותם של ציונים רמי מעלה ונאמנים כאלה בוועד הנאמנים שימשה מעין ערובה שמוסד עליון זה ישמור אמונים לרוח העברי וללשון העברית, והכל ציפו בכליון עינים לפתיחתו של מוסד זה.

שעת הפתיחה המקווה התקרבה. הבנינים הנהדרים של בית-הספר הריאלי ושל הטכניון עמדו להיגמר בשנת 1913, וכבר התחילו לטפל בהכנות לפתיחה, והנה בינתיים נתגלה קוץ באלייה. נפוצה שמועה שהלשון הגרמנית תהיה שפת ההוראה במוסד זה. לא עבר זמן רב והשמועה נתאמתה. נתפשטה יריעה שלמשרת מנהל הטכניון נתמנה בן-אדם שאינו יודע עברית ושהוא רחוק מענייני היהדות. אחר-כך נתפרסמו ההחלטות שנתקבלו בישיבת ועד הנאמנים ביום 26 לאוקטובר, 1913, וביניהן ההחלטה „שמדעי הטבע והטכניקה יהיו נלמדים בגרמנית, כדי לקשר את התלמידים, באמצעות אחת הלשונות החשובות בתרבות המודרנית, אל ההתפתחות המדעית של הזמן החדש“. כדי להחיות קידה דיפלומטית ל„צד שכנגד“ הציוני שדרש הכרה יותר חיובית ללשון העברית החליטו גם-כן להתייחס ללשון העברית בתשומת-לב מיוחדת „בהתאם לצביון היהודי של הטכניון“²³. מובן שבתנאים כאלה לא יכלו החברים הציונים להישאר בוועד הנאמנים, ועוד באותו יום התפטרו אחד-העם, לוין וצ'לינוב ויצאו בדימוס מן הוועד.

המחנכים העברים והנלהבים לתחיית הלשון בארץ היו כהלומי רעם עם קבלת הידיעות האלה. הם ראו בגישה זו מצד ראשי הטכניון מעין חתירה תחת מאמציהם במשך שלושים השנים האחרונות למען תחיית הלשון. אם הלשון העברית נדחית לקרן זוית מפני הלשון הגרמנית ה„מכובדת“ במוסד עליון לחינוך מקצועי ומדעי „במרכז הרוחני“ ליהודים, מה תקווה יש ללשון העברית ולהנהגתה כלשון ההוראה במוסדות החינוך היסודיים והתיכוניים? הרי כל בנין החינוך העברי שעמלו בו בוניו במשך דור שלם עלול להתקעקע.

יש לציין, בדרך אגב, שבגימנסיה „הרצליה“, שנוסדה ביפו בשנת 1906, נלמדו אז כל המקצועות בלשון העברית, והוא הדין בגימנסיה בירושלים, שנוסדה כשנתיים אחר-כך. מן הכיתה הששית ומעלה בגימנסיה ביפו נתפלג חוג הלימודים לשתי תכניות: תכנית מקבילה לזו של בית-הספר ריאלי, שמסיימיה מוכנים ללמוד בטכניון ותכנית שניה ברוח הגימנסיה בגרמניה שמסיימיה מתכוונים להיכנס לאוניברסיטה. הדיפלומה של גימנסיה זו היתה מוכרת על-ידי האוניברסיטאות באירופה ובארה"ב, לרבות האוניברסיטה בברלין, הווי אומר שהיכולת ללמוד וללמד את המקצועות השכניים והמדעיים בעברית אינה מן הנמנעות.

מלחמת הלשונות מתפרצת

מרכז המורים בארץ החליט שהגיעה השעה לעמוד בפרץ ולנקוט אמצעים מאומצים כדי לסכל את ההחלטה המעליבה של ועד הנאמנים, ויהי מה. הטכניון יהיה עברי ברוחו או לא יהיה כלל. גם מורי בתי-הספר של "עזרה" החליטו שזו היא שעת הכושר להכריז מלחמה גלויה כנגד היחס של זלזול לשפה העברית שחדר לתוך בתי-הספר של חברה זו בזמן האחרון. הם ערכו אספות מחאה והגישו דרישות להנהלה להנהיג את העברית כלשון ההוראה היחידה בכל מקצועות הלימודים ובכל שלבי החינוך במסדות החברה, וכשנדחו דרישותיהם הכריזו שביתות.

באותו הזמן פנה אליעזר בן-יהודה במכתב לפאול נתן, ובו כתוב לאמור: "בתור מחבר מלון ללשון העברית, יש לי הזכות יותר מאשר לכל אדם זולתי להוציא משפט, אם אפשר ללמד מדעים בעברית. והנני מצהיר, כי לימוד מדעים אפשרי בעברית. החלטתכם נגעה בכבוד העם. בני א"י נכונים לכל הקרבנות. פתיחת הטכניון לא תעבור בלי שפיכת דם יהודים. אל תאמין לשום איש המפתה אותך, שכל הענין נעשה בעטים של צעירים אחדים"²⁴.

המלחמה ללשון העברית חדרה גם לתוך דעת הקהל הכללי בכל הערים והמושבות מִדָּן ועד באר-שבע. בכל רחבי הישוב נערכו אספות מחאה ונשלחו גילויי דעת אל ועד הנאמנים ואל הוועד הפועל הציוני. כל העם לשדרותיו ולפלגותיו התאחד והתלכד מסביב לדגל המרד שהרים מרכז המורים. גם בקרב התלמידים התפשטה וגברה תסיסת המרד. אף הם ערכו אספות מחאה והגישו דרישותיהם. וכשנידחו הדרישות שבתו מלימודיהם, עפ"י רוב בהסכמת הוריהם. התלמידים שהוריהם ניתפסו לשידולים של אפיטרופסי החברה ושלחו אותם אל בתי-הספר, סירבו על דעת עצמם ללכת לבתי-הספר הגרמנים. נתעוררה תנועה כבירה לייסד בתי-ספר אחרים במקום בתי-הספר הסגורים, ותרומות כסף הגונות נתרמו על-ידי עסקני הציבור וההורים לתכלית זו. גם הוועד הפועל הציוני והוועד האודיסאי תרמו תרומות הגונות. נתקבלו גם תרומות מאת הסטודנטים של האוניברסיטאות בגרמניה ומאת מנדבים יחידים מארצות הגולה. ראשי חברת "עזרה" השתמשו בכל מיני תחבולות כשרות ובלתי-כשרות כדי לבטל את השביתות ו"לפקוח" את עיני הציבור לראות "נכוחה" ולהתנהג כבני תרבות. הם נקטו לשון שידולים, איומים, מעשי-שחד, ואף לא היססו להשתמש בעזרתה של המשטרה הטורקית ובסיועו של הקונסול הגרמני, אבל כל עמלם היה לשוא וללא הועיל. הישוב עמד איתן במרדו, ולא ויתר אף כמלוא נימא. הוא הגיב כאילו נגע הדבר לציפור נפשו. המלחמה לכבוד הלשון העברית נהפכה למלחמה למען כבודו וחירותו הרוחנית של עם ישראל.

מלחמה זו שהציפה את הישוב בארץ פשטה ועברה את גבולי הארץ והגיעה גם למדינות אירופה וארה"ב. בהשפעת התעמולה מצד הציונים והעברים בארה"ב פנו חברי ועד הנאמנים באמריקה אל חברי הוועד בברלין וביקשו

מהם לחזור מהחלטתם. גם הציעו הצעות של פשרה. אף ביקשו את הוועד הפועל הציוני לשלוח נציגים אחרים במקום הנציגים שהתפטרו. בסופו של דבר התכנס ועד הנאמנים שוב לישיבה בברלין, ב-22 לפברואר, 1914, ובאספה זו הוצעו פשרות וויתורים. נתקבלה החלטה להנהיג את העברית כלשון ההוראה מיד במתטימטיקה ופיסיקה, ואשר לשאר המקצועות במדע — יותנה תנאי עם המורים המוזמנים ללימודים אלה שעליהם ללמוד את הלשון העברית במשך ארבע שנים מיום היכנסם למשרתם, עד כדי שיוכלו להשתמש בה כשפת-ההוראה²⁵.

כעבור זמן מה פרצה מלחמת העולם הראשונה, שלא היתה כדוגמתה עד היום ההוא. ברם לא חלם העולם שהתחלת מלחמה זו מצד גרמניה יישם שלטון בעולם חלה בעצם על יד הר הכרמל בחדשים הראשונים של אותה שנה בצורת „מלחמת הלשונות“.

בין כה וכה הוכרחה פתיחת הטכניון להידחות מפאת התיכוכים עד שפרצה מלחמת העולם והפסיקה את כל עבודת „עזרה“ בשדה החינוך בארץ, אבל המלחמה לעברית נגמרה בניצחון גמור. קנאותו של הישוב ללשון העברית עמדה במבחן וניצחה, ובכור ההיתוך של המלחמה נתחשלה ונתעצמה. תבוסת השניות הלשונית וריבוי הרשויות במוסדות החינוך היתה שלמה, ועל משואות המוסדות שנתבטלו קמו מוסדות חדשים שעברו לחסותו של מרכז המורים ולתמיכתה הכספית של ההסתדרות הציונית. הלשון העברית כבשה את מקום כבודה בארץ כלשון הלאומית בכל שטחי החיים ללא עירעור ופיקפוק.

מיד אחרי שנתפרסמה הצהרת בלפור (ב' לנובמבר, 1917) התחילו בתכונות לקראת ייסוד האוניברסיטה העברית על הר הצופים בירושלים, ואבן הפינה נורתה ב-24 ליולי, 1918. באוניברסיטה היתה צריכה להסתמל תחית הרוח של עם ישראל על ארץ אבותיו.

ואשר ללשון-ההוראה באוניברסיטה זו — לא היה כל ספק בדבר. בעייה זו לא עלתה על הפרק כל עיקר, ודאי שהעברית תהיה לשון זו. היא ולא אחרת. יתר על כן, עם מתן המנדט לממשלת בריטניה באוגוסט, 1922, הוצהר בפירוש שכל התקנות, הפקודות והמודעות הרשמיות של הממשלה ושל העיריות יפורסמו בשלוש השפות: אנגלית, ערבית ועברית. הלשון העברית היא אחת משלוש הלשוניות שבהן יש להשתמש „בוויכוחים ודיונים במועצת המחוקקים ו... במשרדי הממשלה ובתי-הדין“²⁶. מאז לא נשמע עוד כל עירעור על זכותה של הלשון העברית כלשון הקיבוץ היהודי בארץ.

(25) ראה החובי הנ"ל, ע' 70.

(26) עיין גורמן בנטביץ England in Palestine, 1932 ע' 333.

בין רווקים

(1907)

מאת א. דומניץ

א.

משכנס הד"ר גרין אל הקלוב, אחרי היעדרו שמה ירחים אחדים, קיבלו אותו חבריו במימרה הרגילה: "ראו נא מי כאן! הנה נמצאה האבידה! איפה נעלמת עד כה, מה קרה?"

הנכנס נידנד ראשו לעומתם בחיוך קל, אבל מענה ברור לשאלתם לא נתן. חבריו הסתכלו בפניו האפורים ועיניו היגיעות ולא רצו להציקו יותר. ניכר היה כי אמנם קרה דבר-מה. כנראה עברה עליו איזו תלאה שהשאירה את רישומה על חזותו, ולא נכון להקיפו עתה בשאלות, אף כי היו כולם ידידים קרובים. אגב, הם ידעו מהנסיון כי בוודאי הוא יספר להם בעצמו מה שעבר עליו, כאשר תבוא השעה הראויה לכך, כי כן היתה דרכם תמיד ביניהם.

קבוצה קטה זו של הד"ר גרין וחבריו היוו כעין חוג מיוחד לעצמו, מובדל קצת משאר החברים בקלוב הכללי. הם גם תפסו חדר מיוחד לעצמם ששמה היו מבלים את הערבים בקריאה, שיחה ובמשחק קלפים. הם היו משכילים ליצנים. רובם היו רווקים והשאר "נשואים במקצת", כמו שנהגו להתלוצץ על חשבון עצמם. מחוץ לעסקיהם הפרטיים במקצועות המדע שהיו שקועים בהם כל היום, התעניינו הרבה באמנות בכל גילוייה והיו מבקרים תמידים בכל תערוכה וקונצרט ובכל הצגה ראשונה בתיאטרון. גם בין החברים הכלליים בקלוב היו רבים שנימנו על פטרוני האמנות ותומכיה, אך הללו היו מסוג החובבים העשירים שתמכו באמנות על פי דרישת האופנה ששררה במעמדם, או כדי להנות בזה את גבירותיהם. לא כן היתה הקבוצה שלנו שהאמנות היתה חלק מישותם, ומפני זה היו נוהגים לנקוט קצת יהירות כלפי הללו שכיסם היה מרובה מהבנתם ולא היו נוהרים גם מלהטיל בהם עקיצות לפעמים. כאשר אחד מהם היה נפגש עם חובב מן הסוג ההוא בשעת ההפסקה והללו היה פונה אליו בהתלהבות: "גו, מה דעתך על המנגן, האם לא היה נפלא הערב?" היה השואל מקבל מענה מקרר: "כן, לא רע; אבל בקולות העליונים היה מורגש עדיין חוסר של בגרות". השואל הרגיש מיד את העקיצה הדקה וכדי שלא יתראה בעיניו כהדיוט היה ממחר לתקן את השקפתו המוטעית בהוסיפו: "בזה, כמובן, צדקת, אבל בכלל...". והשיחה האמנותית נפסקה כמו מעצמה ועברו מיד לעניין אחר, לעניין כללי "נייטרלי", שהכל כשרים להשתתף בו בחוות דעתם. אבל המשכילים האלה, כשהיו נמצאים בינם לבין עצמם בתוך חוגם המובדל, היה יחסם אחר. שם היו

רגילים להוציא את משפטם על דברים שבאמנות ברצינות ושקלו כל מלה וכל משפט שהוציאו מפיהם כאילו היה כל אחד שופט אחרון ועליו להכריע בעניין הנידון לשבט או לחסד, וכל אחד היה מתחרה בחברו בהבעת דעות שנונות, רעיונות מקוריים ומבטאים מבריקים, אף כי קהל שומעים לא היה פה זולתם. על פי רוב לא היה לבם נתון לרצינות. להיפך, כאן בחרו לבלות שעה קלה בשיחות של מה-יבכך, דברי הלצה וחידוד. הקלוב שימש להם לפורקן מענייני יום יום וגם ביקשו מוצא לדרכי ילדות שנשתמרה בהם; אהבו לספר סיפורי בדיחה מה שקרה להם או לאחרים מעניינים שבינו לבינה ולא הקפידו לגלות את חולשתם ובלבד שיהיה מבדח.

גם הפעם כשנכנס הד"ר גרין היה אחד מהם באמצע ספורו על דבר פגישה שהייתה לו במוזיאון. הוא היה עומד ומתבונן בתמונה של צייר חדש בלתי נודע עדיין. הגברת — נראית כאלמנה עשירה — היתה מתקרבת בסיורה אל תמונה זו, מביטה ומשתוממת, היא הפליטה כמו לעצמה: «לא מובן; למה התכוון הצייר בזה?» ואנוכי — העיר המספר — אף כי לא יחסתי בעצמי ערך מיוחד לתמונה זו, בחרתי לי בכל זאת בדרך של קינטור: «אבל התראי, גברת, הקווים הללו?» ובדברי העברתי באצבעי בחפזה מול צלע התמונה בדרך הציירים בדברם בינם לבין עצמם על מלאכתם — «ושם, ממעל, הרואה את את השטח המתפתל ההולך וכלה במרחק ההפוך? זוהי רפלקסיה של פרספקטיבה». «אה, אמנם כעת רואה אני», השיבה הגברת בהתפעלות; «אכן צריך אדם להיות אמן כדי להבחין בזה». ואנוכי, מכיוון שהוכרתתי בתואר אמן, לא היה קשה לי להמשיך בשיחתי על מלאכת הציור והאמנות בכלל. הסברתי לה את השקפתי על שלוש מדרגות של יופי בעולם. דרגה ראשונה — היופי המקורי, הגלמי, הנמצא בטבע כמו שהוא — אילן, נוף, אופק, או צורה נאה. דרגה שנייה — הרגש האסתטי שאנו נוחלים ממלאכת החיקוי, מהטבע, העתקה מהמציאות על הבר, זהו מה שאנו קוראים אמנות. דרגה שלישית — זו היופי שהוא יציר הדמיון. זהו כשאדם בעל גפש מתרשמת מעלה מדמיונו דמיונות נוי וצורות של הארמוניה ועושה בהן כמנגן העושה בצלילים, בורא תמונות ויוצר מחזות מצבעים, גוונים וגווני גוונים, זוהי דרגה עליונה של אמנות, בבחינת צאצא שלישי של היופי המצוי, שלא כל עין תוכל לתפוסה, אבל עדיפה היא מאמנות הציור הרגילה, תכנה שונה ושנונת גם הערכתה ודרך הבנתה.

המספר סיים:

«הרצאתי עשתה כנראה רושם עז על האלמנה היפה. היא חשקה להאזין יותר, אני, מצדי הייתי כבר נכון להציע לפניה טיול בגן הסמוך, אבל בינתיים הופיע מהחדר השני אדם צעיר לבוש מדי צבא. היא הציגה אותו לפני — זה היה בנה. האחרון שם בי את עיניו החודרות ואני גמרתי שטוב לי להסתלק. השומעים צחקו מטוב לב, חבל על רומן יפה כזה שנגדע בעודנו באיבו, חבל». גם המספר צחק.

היו אחדים שלא צחקו. סיפור מבדח זה הביא אותם לידי הרהורים. «רומן שנגדע» — ועל הלב עלו זכרונות דהים מרומנים יפים אחרים, רומנים אמתיים

שחלפו והשאירו חלל בלב. תגובה כזו נראתה על פני הד"ר גרין. הוא קם ממקומו. פסע פסיעות אחדות והתעכב אצל החלון הפתוח, נשם לתוכו רוח קרירה של ערב בסוף קיץ. עלים שנשרו מהאילן הסמוך התנדנדו באויר ונחו לפניו על סיפו של חלון. ממרחק נישאו באויר הדים עמומים של קטעי זימרה, לחישות של זוגות מטיילים וצחוק אובד בליל. לבו התמלא עגמה וכליון נפש. הוא פנה אל חבריו ואמר: "רואה אני כי הנכם הערב במצב־נפש המכשיר אתכם להתעניין בסיפורי נפתולים של אחרים, והלא יודעים אתם את דעותי כי לא טוב לאדם לעצור בקרבו לזמן רב ניסיון שעבר עליו והמעיק על לבו; טוב לגלות לפני רעים נאמנים וירווח לי. הבה ואספר לכם מה שעבר עלי בעת האחרונה".

ב.

הנאספים חיכו לזה. הם ניחשו כי דבר בלתי רגיל קרה לחברם, הד"ר לרפואת הנפש, במשך הזמן שלא נראה בקלוב. המלצר הביא בקבוקי שכר קרים, כעכי־מלח דקים וסיגאריות, והד"ר גרין החל:

— חושש אני כי סיפורי יראה כבדייה, גם לי קשה להאמין שהשבועות האחרונים לא עברו עלי בחלום. אך כנראה המציאות מותרה לפעמים ממה שאדם יכול לברות.

זה היה באמצע הקיץ. הפסקתי את עבודתי והתחלתי להכין את עצמי לעזוב את העיר. פתאום קיבלתי מכתב מעיר רחוקה, כתוב ביד אשה. היא מודיעה לי כי בימים הקרובים תעבור על דרכה את עירנו והיא רוצה לסור אלי ולהתוודע עמי. היא בטוחה שלא אמצע ממנה את הכבוד והעונג הזה. במכתבה הודיעה על היום והשעה שתבוא. מכתב קצר זה עורר בי סקרנות: מי היא הגברת, ומה היא רוצה ממני? האם באה אלי כמתרפאת? אבל איך תוכל לדעת אותי מעיר רחוקה? אולי קרובה היא או מכרה מימים עברו? על החתום היה שמה הראשון בלבד — עדנה. עיינתי במכתב שנית: הכתיבה נאה. הסיגנון ישר, על הנייר והמעטפה שרוי חן.

אחרי ימים אחדים — אני מודה כי אלה היו ימי צפיה — בשעה הקבועה בבוקר צילצל הפעמון בפתח. קידמתי לדלת והנה גברת עומדת לפני. ההתוודעות היתה קצרה ונעימה. מיד בהיכנסה היתה ההרגשה כי אשה זו, דקת־הגו וקלת־הרגלים שייכת כאן ולא נכרייה היא בבית. היו חסרים פה הכובד והזרות שאדם חדש מביא עמו לפעמים בהיכנסו. קלות בלתי שכיחה היתה בגמישות גופה ובתנועותיה. רגליה כאלו ריפרפו על פני החדר מבלי השמיע קול צעדים על הריצפה. רציתי לעזור לה בפשיטת אדרתה, אך היא התחמקה במהירות מלאת חן וסידרה הכל בעצמה. בטיסה קלה הושיבה את עצמה על הדרגש כשקיפלה קצת את רגלה הימנית תחתיה, הביטה ישר ממולי בחיוך ואמרה: "הנה אתה הנך האדון גרין?" ופניה הביעו סיפוק נפש שנימוקו לא היה מובן לי.

היה דבר־מה במבטה שגרם לי נוחות נעימה. עניתי לה בקצת מבוכה והתחלתי לחפש אחר מלים נאותות כדי להביע את השאלה שנקרה במוחי — "מי היא ומה היא חפצה"? — להשתמש בשאלה הפורמאלית והשיגרתית "במה אוכל לשרת

אותך, גברת?" לא יכולתי. היא כנראה ידעה מה שבלבי והניחה את דעתי כאמרה: "יודעת אני מה שאתה רוצה לשאלני, בקרוב תדע מי אני ולשם מה באתי אליך, אבל הואל נא בטובך להרשות לי לדחות את תשובתי על מטרת בואי לזמן קצר, אך לשני ימים: ועוד בקשה אחת יש לי אליך היינו — להיות בחברתך במשך שני הימים האלה. אם עסוק אתה, אני מבטיחך כי לא אפריע אותך, מעבודתך, להפך — אהיה לך כעוזרת או כאחות טובה, התסכים?"

גם באופן הבעת בקשתה היה דבר מה מקסים ושובה לב. מובן שהסכמתי מיד, ומה שנוגע להפרעה מעבודתי הרגעתי אותה והבטחתייה כי לא תהיה שום הפרעה, כי התחילו לי ימי החופש עתה ומאד ינעם לי לבלות ימים אחדים בחברתה. עיניה קרנו. ברגע היתה אצל שלחן כתיבתי, שמה סדר בספרים והעתונים שהיו פזורים שם. מבטה נפל על גליונות אחדים של כתב-יד.

"הנך כותב?" שאלה, "מה, במקצועך? הפירסמת כבר מאמרים הרבה? מה, לא פירסמת דבר מזמן רב?"

היא הסתכלה ישר בפני. נדמה לי כי היו במבטה הוכחה ותביעה כאחד. הרגשתי כאשם. חפשתי מלים כילד מתחטא. גם הפעם הבינה תיכף, כמו דרך טילאפאטיה מה שחלף במוחי; הורידה את עיניה ואמרה בלחש: "אין דבר, ידידי, אינני הילדה של הבנאי האמן במחזה של איבסן שבאה לתבוע מלכות ומגדלים, מלכות לא הבטיח לי כל איש ואת מגדלי כבר מצאתי"

בדבריה האחרונים היה משום מסתורין. סקרנותי גדלה. אין ספק כי חידה פה לפני, וחידה זו באה בהיסח הדעת. צף ועלה הפסיכיאטור שבי, גבר החשק לחטט בנפשה ולגלות את הצפון בה, בהכרתה ומתחת להכרתה. התחלתי להזדיין בכללי הזהירות המוטלים על בעל מקצוע כשניגש לבעית-נפש חדשה כדי לפתרה. עדנה נשאה אלי את עיניה הצוחקות ומחתה את כל מחשבותי בבת אחת.

"אל נא נהיה רצינים כעת, אמרה. הלא תזכור את הבטחתך אלי. נסדר תכנית איך לבלות את שני הימים. חפצה הייתי לראות את העיר ובתי הציבור שבה, ואחר נסור למחוז העיר. האוהב אתה לטייל? נהיה חפשים כצפרים, התסכים? ודאי שהסכמתי. טיולים מחוץ לעיר היו תמיד חביבים עלי. התפלאתי רק על עצמי שכה מהר נתחלפו בינינו התפקידים. אך לפני רגע התכוננתי לשים אותה תחת עין פיקוחי. ועתה הנני נתון כולי לרצונה ומקבל באהבה את מרותה כאדם המחלים ונמצא תחת פקודת מטפלת נבונה וחביבה.

לאחר סעודה קלה יצאנו החוצה. ביקרנו בבתי ציבור — האוניברסיטה ובית-העקד המפואר. היא גילתה חוש נאה והבחנה נבונה. הייתי בטוח כי בזמן שהותה פה לא תהיה לי לשיעמום.

עלינו ל"ככר ושינגטון", המרכז העתיק של העיר. המוקף בניינים גבוהים, אצילים, בנויים בסיגנון של תקופת ההתיישבות. ישבנו על ספסל בגינה הקטנה שבין הקונסרבאטוריה והמוזיאון. האוויר היה צח ונעים. השמים זכים וכחולים. מבית האולפנה לנגינה הגיעה אלינו דרך חלונותיו הפתוחים המימה מתמידה של נגינות שונות מכינורות ופסנתרים, כסימפוניה בלתי מובנה הבאה מעולם אחר. ממולנו הזדקף בניין עתיק, מוצק ויפה, שכל חלונותיו ודלתותיו היו מוגפים, תריסיו סגורים

בבריחי ברזל. במבוא מתחת למעקה היה תלוי פנס ובתוכו אור מהבהב. בתלויייתי התבוננה ושאלה: "למה הוא, האור במבוא עתה כשהבית ריק מיושביה?"

"זה נר התמיד", ענית. היא הביטה עלי בתמהון וחכתה ליתר ביאור.

ספרתי לה:

"פה היתה מתהלכת אגדה על אור זה. זה היה לפני שנים רבות בזמן שהחלו הלבנים להתיישב כאן והאינדיאנים, ילידי הארץ, חגו בכפריהם מעבר הגבעות על חופי אשדות הפלג "גוויץ". פעם עבר בן ראש הטבת האינדיאני, בחור נאה וחסון, כשהוא רוכב על סוסו, על פני הארמון הזה וראה בחורה, בת יושבי הארמון, מתרחצת באגם. הוא עמד מרחוק, הסתכל ביפייה ונפשו חשקה בה. היא השיבה מבטה אליו והתאהבה בו. הוא התקרבו, הרימה על סוסו וברח עמה. לשווא חיפשו הלבנים בכפרים הקרובים והרחוקים, ביערות ובנקיקי הסלעים — עקבותיהם נעלמו. ההורים השכולים היו רצוצים מן האסון, אבל לא חדלו מלקוות כי יבוא יום ובתם תשוב אליהם, ולאות כי היא תהיה תמיד רצוייה בשובה ויסלחו לה, הם הדליקו נר בפנס שבוער יום ולילה. הנר דלק ורמו, אך היא לא באה. חלפו שנים רבות, טרם פטירתם, ציוו ההורים אחריהם להשאיר נר תמיד במבוא הבית — והנר עודנו בוער עד היום הזה".

ג.

עדנה ישבה בלי נוע והקשיבה כמוקסמת. אחד שאלה: "איפה קראת אגדה זו, בבאלאדה?"

"לא", ענית, "כל בלדה לא נכתבה על אגדה זו".

"עוד לא נכתבה? מדוע?"

"רבים התחילו לכתוב, אך לא גמר".

"מפני מה?" — שאלה בחרדה.

"יש טעם לדבר", ענית, "כאשר רצו הכותבים לדעת את הפרטים והתחילו מחטטים בארכיונים, מצאו לאכותם, כי כל הסיפור בדוי. האור בפנס הוא רק תחבולה נגד הגנבים. כשיתפרץ מי הביתה ונגדע חוט החשמל. זה ישמש אות לשומר הכיכר להזעיק עזרה. הכותבים נתאכזבו, האילוזה פרחה והבאלאדות נשאר בלתי נגמרות". עדנה קראה: "מציאות אכזרית! היא תמיד הורגת כל אילוזה יפה בעולם... זה נגע עד לבה. הצטערתי, שאלתיה אם היא מתעניינת בבאלאדות ושירים. כן", ענתה, ואחרי שתיקה קלה הוסיפה: "גם כתבתי שירים אחדים בעצמי".

"זה מעניין", אמרתי, "ואיפה פירסמת אותם?"

"לא פרסמתי, כתבתי בשביל עצמי", ענתה.

הסתכלתי בה בקצת תמהון, אם אדע באמצע שנותיו אומר כי הוא כותב שירים, הוא חשוד במקצת; ואם הוא כותב ואינו מפרסם, חשדו כפול, אבל היא באה לעזרתי גם הפעם. "שירי", אמרה בבת צחוק עליזה, "באו מלבי, מרגשותי הפרטיים ואין לזרים חלק בהם; הם גם לא יבינו אותם, תקותי כי בקרוב ימצא מי שהוא זולתי שיבינם. ועתה נצא השדה כמו שנדברנו".

קמנו. היא שמה ידה בזרועי וצעדנו בעליצות אל הרכבת. נדמה כי היא התיזה גם בי מקלות הנעורים. ספקותי וחשדי חלפו. התקרבו לקצה העיר, לפרברים

הנראים כל ימות השנה כנאות קיץ. עיר גנים נפלאה. לפניך משתרע שטח גדול של כמה פרסאות, בו רחובות, סימטאות וחצרות טבולים בירק. בכל אשר תפנה — שפע של שיחים, אילנות, דשא ופרחים. פה ושם בית קטן ונאה כצעצוע מסתתר בין עלים, זלזלים וצמחי זחל. לחצרים אין גדר, הפרחים גלויים. עולם גדול של ירק, חופש ושלווה.

עברנו על פני שדות הגולף הארוכים המכוסים בדשא-משי, רך וחלק וצבעו הירוק עמוק ורטוב — אפלולי כמראה יער לפנות ערב, אף כי גלי השמש פזו עליהם בכל עשרם המבריק.

הגענו הפרבר „רולנד“. תמו הרחובות והשכונות; אך נחלות גדולות מוקפות טורי אילנות, רבי צמות ותבנית; מהם ענפים דקים, ישרים, נושקים במעגל קרקע טחוב בלי דשא מתחתם. בטבור הנחלה על גבעה מורמה בין פרחים ושיחים קצוצים, שמראיהם כשער על ראש גער אחרי תספורת, בית נהדר, רחב אגפים ורב המעקות וחלונותיו מביטים ברהב מול השמש, לא איש ולא חיה נראים מסביב. פה התמוז מושל יחידי.

הגענו לגבעות „טודר“. שני רוכסי הרים מתפתלים, זה לעומת זה. הרים והרי הרים, ביניהם מתפתל, כמו נחש, חריץ עמוק עשוי שלבים, שלבים, עלים ותחתיים, שבילים לרגלי אנוש. על קרקע החריץ ערוץ נחל לא עמוק, אבל מימיו הומים תמיד מעשרות האשדות הזעירים — אשדות „גווינ“. בימי סערה ומטרות עז, עת יברוק הברק בחריץ ורעמו הרעמים, והדיהם מתנגשים מירכתי הר לירכתי הר ונפלו מתפצלים לרסיסים ושברים למטה, אז תעלה המייה עמומה מתחתית החריץ כיללה קמאית. בטרם עוד היתה שפת אדם בעולם, ואגדות — אגדות היער וההרים נוצרות. אבל בורוח השמש והרוח מלטף בעלים ומזעזעם, תמו ואפסו האגדות, הן נעלמות כגמדי ליל בעלות השחר.

אנחנו תעינו שמה כמכושפים במשך שני הימים ולא היה אף רגע של שיעמום בנינו. עדנה היתה על פי רוב מקשבת מבינה, אבל מזמן לזמן היתה מפליטה איזו שאלה אישית על חיי בעיר מולדתי בימי נעורי. היא התעניינה בכל. רק על עצמה לא הפילה אף רמו קט בכל שיחותיה, ואני לא שאלתי דבר כי הלא הבטחתיה. אך בלבי כבר החלה לגמול החלטה מסיימת, כי למחר, אחרי שתספר לי מחייה אגלה לפנייה את לבי, כי במשך שני הימים האלה התחבבה עלי כל כך עד שלא ידעתי איך אוכל לחיות בלעדיה. זוהי אהבתי הראשונה האמיתית בחיי ואני מוכן הייתי להגיד לה זאת מחר בבוקר.

למחרת השכמתי קום בלב עליו ומרנן. המשרתת הכינה פת שחרית. חכיתי לצאת עדנה מחדרה ובינתים נכנסתי אל לשכתי. לתמהוני מצאתי על השולחן פיתקה כתובה אלי ומעטפה חתומה. לבי נפל בי. היא ביקשה את סליחתי על שעזבה את ביתי באופן כזה, אחרת לא יכלה. במעטפה היא הכינה מכתב ארוך אלי וכאשר אדע הכל אסלח לה.

בלב דופק וידיים רועדות ישבתי לקרוא את מכתבה. בו סיפרה על פרק

מחיה, פרק ארוך. אני אמסור לכם כאן אך את תמציתו. אבל אמסור בלשונה, בגוף ראשון, כמו שסיפרה היא.

ד.

זוה תוכן מכתבה :

זוה היה לפני עשרים וחמש שנים. הייתי נערה צעירה בעיר קטנה. אבי היה רוכל; אמי עסקה תמיד בבית, ואני בלעתי ספרים — רומנים ושירים. עם הבחורים לא התרועעתי, לא אהבתי את דרכיהם. הייתי שונה מהם. מוחי היה מלא דמיונות וחזיונות מן הספרים שקראתי, והחיים התחילו משעממים, עד שהופיע בעירנו בחור זר שהתחיל לחזר אחרי. הבחור בא מן העולם הישן, ירוק' והסתדר יפה בעבודה. תארו לא לקח את לבי, אבל היה בו משהו שונה שלא היה בשאר הבחורים. הוא ידע לספר סיפורים נאים מארץ מולדתו ועיירתו הקטנה, מחייו ומוריו. ביחוד הירבה לספר גדולות ממורו האחרון, עלם משכיל, כמעט בן-גילו, שאחדים מטובי הנערים בעיר השתלמו אצלו בשפה וספרות. המורה בא להם מעיר גדולה והביא משם דעות חדשות והשקפות אחרות והפיצן בין הנוער בעיר. בשבתות הקיץ אחרי הצהרים היה מקהיל אספות סתר ביער ודורש לפני צעירים וצעירות על ממלכות ומשטרים. בערבים היו שטים בסירות על הנהר והוא שר שירים עגומים וקוסמים. כל הבחורים נהרו אחריו ובלעו כל מלה שיצאה מפיו, והבחורות כל אחת העריצה ואהבה אותו בלבה, אך אף אחת לא היינה לגלות זאת לפני חברתה. מכרי הראה לי גם את צילומו; מצח גאה ועיניים חולמות. פנים כאלה לא ראיתי עדיין. דמותו נחרתה בקרבי, ולבי נהה אליו גם מבלי דעת אותו פנים. התחלתי בעבור זה לחבב גם את מכרו, נהניתי לראותו כשהוא מדבר בהערצה על מורו, כי אז היו עיניו מזהירות ופניו נוהרים ונעשים יפים.

«לאחר זמן נארשתי לאותו בחור, אך בלבי נשאתי את דמות מורו. פתאום פרצה מלחמת העולם הראשונה; חתני נלקח לצבא ונפל על שדה הקטל...
«אבלי היה כפול; נתאלמנתי משנים — מחתני ומדמות לבי. צערי היה גדול, אבל לא סיפרתיו לאיש. מצאתי קצת נוחם בספרי וחזיונות לבי. הרהורי הציקוני — איפה נמצא 'הוא' בעולם. היכן הוא? הקיים הוא? היש סיכוי להיפגש עמו על ידי אורח-פלא? צחקתי לדמיוני: ידעתי כי אין כל סיכוי. השתדלתי לשכות. רשמים חדשים באים ומטשטשים את הישנים. גם פצע מגליד ומעלה קרום. התפשרתי עם סביבתי.

«פעם קרה מקרה בלתי רגיל בקרתי בנשף מחולות וראיתי בין הרוקדים אדם זר שמראיתו הדהימתני. נדמה לי באותו רגע כי הוא המורה של חתני הנפטר. אותם הפנים ממש! האפשר הדבר? לא התאפקתי — ניגשתי והתוועדתי אליו. נתאכזבתי. הוא היה איש אחר לגמרי. דמיון טועה. שנינו צחקנו. הוא התעניין לראות את התצלום שיש לי בביתי, אולי יכירו. הזמנתיו אל ביתי, וגם הוא התפלא על הדמיון הרב שבניהם. דברים כאלה יקרו לפעמים. לאט, לאט נתוודענו יותר ונתקרבונו. לבי נמשך אליו מפני הדמיון שבדמותם, ולבסוף נישאתי לו. אבל לא אותו אהבתי, כי אם דמותו.

„הוא היה איש ישר, אבל פשוט. טעמינו לא היו שווים וגם דרכינו ונימוסינו היו שונים. הדברים שהיו חביבים עלי היו זרים לו. באמת התחרטתי על צעדי הנימהר. נרמיתי. איש אמנם לא רימה אותי — רימתי את עצמי. בכל זאת עשיתי פשרה עם חיי: כבשתי את רגשותי וחייתי בשלום עם בעלי. המשבר הראשון בא אחרי הולדת בנו. העת ההיא קשה לכל זוג צעיר. האהבה אל התינוק גדלה על חשבון האהבה בין ההורים ותשומת-הלב אל הפעוט דוחה את תשומת-הלב שההורים דורשים זה מזה. שניהם מקופחים ושניהם מתאוננים. ריגוזה מתגלית, טינה צומחת והשלום הופרע. אצלי הגיעה לידי התנכרות. לא יכולתי לסבול את בעלי. לא רבתי עמו, אבל הייתי לו כזרה. הוא טען, תבע, אך אני לא יכולתי אחרת — לא יכולתי להתכחש לגפשי.

„במשך הזמן אמנם נשתפר המצב. התגברתי על רגשותי ובמקצת הצלחתי. למראית עין, לכל הפחות, היה הכל כשורה. אבל המחיצה הדקה שהוקמה בינינו לא הוסרה לגמרי. לעתים היינו נראים כשני זרים שסמוכים אל שולחן אחד. גם כאשר הייתי חבוקה בין זרועותיו היו עיני סגורות. ודמיוני תעה בין זרועות אחרות וידיים עדינות של אחר.

„ככה נמשך הדבר עד שבא המשבר השני. מלחמת העולם השנייה התחוללה. בנו שכבר גדל נקרא לצבא — והנה קרה לו מה שקרה לחתני הראשון — נהרג, אבד בטיסתו...

„יסודות חיי התמוטטו פתאום. פרץ הסכר בלבי וגלי קצף שטפו עברו על כל גדותיו. פצע שהקריש ונפגע קרום עורקו, שותת דם בדימום שניוני חזק ואין לעצרו. מרד גדול התלקח בלבבי. חיי רימוני, לא יכולתי השקט עד שיוסר העוול ויושלם חובי. כל חיי שחלפו בלי טעם נגולו לפני. צעקתי מאבא, הייתי כמשוגעה...

„שכנות באו לנחמני — לא הועילו. התלחשו: עונת מעבר. שטות! רופאים באו עם סממניהם — מה יוכלו הם לדעת טיב מחלתי? לא יכולתי לסבול אותם, גרשתים מחדרי.

„אך פעם זנק גץ מתוך הערפל והאיר את מוחי האפל. מלת-קסם שמעה אזני. רופא אחד דיבר עם בני הבית והזכיר שם של מומחה בעיר רחוקה — והשם כשם המורה של חתני שנהרג. כברק עבר רעיון במוחי — אולי זהו? .. הוא בא הנה, למד ונעשה לרופא... עצבי נרגעו, שקטתי, כתבתי ובאתי אליך. „מיד כשראיתך הייתי לאחרת. ידעתי תיכף כי אתה הוא האיש שדמותו נשאתי בלבי בחלום ובהקיץ ומה מאושרה הייתי בשני הימים האלה! נמלטתי מעולם אחר, עולם זר, ובאתי, לעולם שלי שאליו אני שייכת. מחייתי מהכרתי פרק עכור מחיים והתחלתי מחדש. בעת שניצבתי על ירך ונשמנו יחד מהוד הרים ונוי תבל חזיתי בדמיוני את ימי נעורייך היפים בין מעריציך ביערות קיץ, ואוני שמעה ניגונים נוגים ולחנים לוחשים מלילות סהר בסירות שטות בנהר. ידעתי כי באו מנככי נפש טבולה בחג ויופי וחפצתי להמשיך ולטוות אותם חוטי נוער נהדר שנותקו פתאום בשבילי עם אבדן חתני. הייתי מאושרה כי מצאתיך באורח פלא כזה.

„אבל אחרי שמצאתיך נרתעתי. פחד בא עלי, אני עומדת על ידך ואני כה ננסית לעומתך. אתה הנך כמגדל ענק ממולי, ואני יריאה לגשת. איני מהינה — אני צועדת אחורנית, עוזבת. אולי אשובה. לבי יוליכני אליך, אם אמצא נר דולק בחלונך או אדע למי שבת...
 „השארתי אחרים משירי שכתבתי בהיותי בודדה. אתה תבינם, כי לך נכתבו. מדמותך יצרתים ומרוחק. הם שייכים, איפוא, לשנינו. הם ילדנו המשותף, ילדנו החוקי“.

ככה גמרה עדנה את מכתבה, וכאשר כליתי לקרוא, נשארתי יושב כמוכה רעם. רק אז התחלתי להרגיש בכל חושי את האבידה הגדולה שאבדה לי; רק

מנהיגות יהודית בתקופות משבר

(המשך מעמוד 187)

בהן בבת אחת. הן י"ב נתיבות ההצלה והתשועה, שהצטיירו לנגד עיניה של המנהיגות היהודית בכל דורות הגלות.

ואלה הן: א. בריחה — הגירה, בקשת ארץ מקלט חדשה או מקומות יישוב אחרים. ב. אירגון עזרה הדדית באיזור הפורענויות. ג. ארגון עזרה מבחוץ, סיוען של הקהילות מחוץ לאיזור זה, ופינקסי ועד ד' הארצות ופינקס קהילות ליטא מביאים הרבה עדויות לכך. ד. חיזוק הלבבות בהוראת דרכי האמונה בתקופות של הסתר פנים, שבהן הקב"ה מסתיר את פניו מעמו, ובדברי נחמה ועידוד. לכהן שייכות „אגרת השמד“ ו„אגרת תימן“, תעודות מופלאות, אנושיות-לאומיות אלה, שמעטות כמותן בספרות כל העמים, וכן ספרים רבים באמונת ישראל. ה. תפילות בציבור, צום וצקון לחש, כל בעלי הקינות ש„הלכו שדה בוכים“ — ספרות מסועפת. רבת מתח, שגדול היה כוחה להפיג את הצער. ו. דוגמאות מופלאות של קידוש השם ושל גבורת הנפש במעשי הצלה. ז. הבעת רגשות נקמה ומעשי נקמה. „ועל הצרה הזו יש לומר: הנהיה כזו למן היום שנברא אדם? ובכן יעורר השם לנקום נקמת עמו בית ישראל ולקיים בנו נבואת ישעיהו: פורה דרכתי לבדי ומעמים אין איש וגו' ויז נצחם על בגדי“. וכל המעשים שנבעו מרגשות אלה בשעות הפורענויות ואחריהן. ח. הציפייה לגאולה והתנועות המשיחיות, שהיו תמיד „תנועות אמת“, אף כי מנהיגיהן היו „משיחי שקר“. ט. אירגון הרצון המקובץ „להתגאל“ בארצות הגלות על ידי שמד והתבוללות, כגון מעשי השבתאים, הפראנקיסטים ודומיהם קודם לכן ואחרי כן. י. המלחמה לאמנציפציה אזרחית-בורגנית. י"א. המלחמה לאמנציפציה סוציאלית — במשטר סוציאליסטי או קומוניסטי. י"ב. המלחמה לאוטואמנציפציה — המאבק על שיבת ציון.

על דמותה של המנהיגות היהודית בארצות הברית ידובר במאמר הבא.

עתה נוכחתי כמה יקרה ואהובה היא היתה לי — והיא לא ידעה. היא עזבה לפני גלותי את לבי אליה. התשוב? פרצתי החוצה. מהרתי אל תחנות מסילות הברזל — ואינה. רצתי אל הגנים ששם טיילנו, קראתי את שמה מכל הר וגבע. ההדים עזו לעומתי — והיא איננה.

שבתי לביתי, הדלקתי נר תמיד — בלבי.

**

הד"ר גרין כילה את סיפורו ונדם. השמים החלו מחווירים. השומעים רעדו מצינה והתרגשות ולא דברו דבר. הם כיפתרו את מעיליהם, ונפטרו כל אחד לבדו לחדרו הריק.

עִירִם שְׁחֹם

מאת יצחק פינקל

עִירִם שְׁחֹם, מְעַנֶּה,
מְטֹאטֵא אַחֲרוֹן כּוֹכֵב.

כְּטִיל מִפְצִיעַ, לְבֵן-כָּרֶס,
הִקְלַע פְּתָאם שְׁחָף
מִים עֲצֵל, מִתְפַּרְקֵד,
לְשַׁחַק חֲרוּשׁ, מְתַלֵּם,
מִצֵּן פְּנֵי אִישׁ מַחְלֵם.

שְׁמֵשׁ פְּחוּדָה, צְמוּקָה,
מְצִיצָה מִתּוֹךְ דֶּק תְּבַלְבֹּל,
מְקַמְטֵת מְצַחָה, בְּנִקֵּר
שְׁחָף עֵין-סֵהר חוֹר.

שְׁלֵדֵי תְרִזוֹת צְמוּדִים
לְתִכּוֹל צְעִיר מְאַרְגְּמֵן;
אֲדָמוֹן מְפִיר תּוֹי זֶהָב
עַל צְמֵר בּוֹהֵק, רְעֵנוּ.

דרך כוכב מיעקב

(מרד בר-כוכבא מבחינה גיאוגרפית לאור המקורות החדשים) *

מאת מנשה הראל

6. כיתות וחבורות מדבר יהודה.

מדבר יהודה שימש במשך תקופות מסוימות מרחב קיום לכיתות שונות. לרוב הכיתות המדבר היה אזור קבוע למחיה, כגון לחסידים ולאנשי כיתות המגילות, ולחלקן שימש מקום ריכוז זמני, כגון לפרושים, לקנאים ולפליטי חרב אחרים. בסיסי כיתות המדבר השתרעו מסביבות ואדי מרבעאת וחרבת קומראן שעל יד יריחו בצפון ועד לנחל צאלים והר מצדה בדרום. בסיסי הכיתות נתרכו בחבל זה משום מרחקו מדרכי שיירות ראשיות וממרכזי השלטון, בגלל מציאות מערות טבעיות רבות בו, מעיינות וגבי מים במדרוני ההרים ובשיפולי הקניונים.

רישומי המדבר טבועים בכל ספרי המקרא. עם ישראל בילה את ימי נעוריו במדבר, שבו עוצבה דמותו ובמדבר קיבל העם את תורתו. אף אירגונם החברתי של אבותינו הושפע מחייהם במדבר, שהיה בעל אופי ומשטר של נוודים. קיימת אף השפעה הדדית בין חיי הנוודות והאמונה.

תנאי חייהם של הרועים הנוודים במדבר מחייבים הקמת אירגון שבטי חזק וממושמע לשם הגנה הכרחית על החיים ועל הרכוש. השבט מושתת על קשר ומשמעת משפחתית חזקה, שהם יעילים גם במעבר מחיי נוודות לנוודות למחצה דהיינו, גידול מקנה ועיבוד חלקי של האדמה. האירגון השבטי מבטיח גם את מקומות המרעה שהם מוגבלים במדבר. ראש השבט הוא אישיות בעל סמכות ושלטון נרחבים ביותר. כאלה היו הרכבים, שהיו אנשי הכת הראשונה, ששמרה על האידיאל הבדוי במשך דורות רבים. מדבר יהודה נשען על המדבר הגדול במזרחו המבטיח תנאים אידיאליים לחיי נוודות, ומאידך הוא נשען על המרכז הדתי והלאומי בירושלים שממערבו. מדבר זה איפשר לרכבים להתקיים כשבט נודדים ולהתערות במדבר ויחד עם זאת להיות ערים למאורעות שהתרחשו בארץ. מקורה של כת זו כנראה בקינים (דברי הימים א' ב, נה) שחיו כנוודים בדרום יהודה ונדדו לאחר מכאן לנגב הצפוני. מייסד הכת הוא יהונדב בן-רכב (ירמיהו לה, ו ואילך). בני הכת אינם שותים יין ואינם עובדים אדמה וחיים באוהלים. הם היו לוחמים עיקשים לאידיאל הנוודים מתוך גישה והכרה דתית. המסורת המשפחתית-שבטית שלהם מקבילה למסורת הדתית, כלוחמים בעד קיום מצוות

* ראה בצרון, חוב' ב, כרך מ"ט, כסלר-טבת, תשכ"ד.

ה', בימי יהוא הם תומכים בטיהור בית ה' מעבודת הבעל (מלכים ב' י, כג ואילך). במשנה הם נזכרים בין משפחות הכהנים השומרים אמונים לה' (תענית ד', ה').

תנאי מדבר יהודה אינם מאפשרים לבודדים לחיות את חייהם בשלווה אלא רק בחברה מאורגנת בעלת משמעת חזקה: כנוודים על שבטיהם, מלכים השולטים בכוחם הצבאי או כיתות בעלי אמונה מיוחדת ומלוכדת. לפיכך, לא בלבד שירושלים ותורת משה שמרו על הכיתות המתייחדות עם הבורא במדבר, אלא לעתים מזומנות שמרו הכיתות ושאר הקנאים המתבודדים על ירושלים ותורת משה. כשהשתלט ההלניזם על ירושלים, נהרו החסידים שומרי תורת ה' אל המדבר ומשם קיבלו השראתם בימי החשמונאים ועלו בחזרה לירושלים, כבשו אותה וטיהרו את בית ה' מעבודת האלילים (מכבים א' ז, יג). כן היה גם בימי הרומים במלחמת הקנאים ברומים בירושלים, כשבר-גורא וחבריו נימלטו למדבר למבצר מצדה ומשם הם עלו לטהר את ירושלים. כך היה גם עם צבא בר-כוכבא בימי הדריינוס, כפי שמוכיחים התעודות והמכתבים האחרונים שניתגלו במדבר יהודה. על הקשר הכלכלי של בני הכיתות עם ירושלים נרמז ב"מגילות הנחושת" אשר בהן מסופר על האוצרות, רכושם של בני הכת, שהיו טמונים ב־60 מקומות מחבוא ועיקרם בסביבות ירושלים.

הארכיאולוג מיליק, שסיים עשר שנות חפירה בחורבה ובמערות קומראן, מציין שהחסידים היו בני קבוצות פרוטו-איסייות, שראשיתם היתה בשנים הראשונות לאחר שיבת ציון. יסודותיהם של החסידים מושתתים על זיקה לאומית, התלהבות דתית והשקפות משיחיות. החסידים התעוררו לפעילות עם רדיפות אנטיוכוס ונתנו יד לחשמונאים בהתנגדותם להלניזם. לפי מיליק היו בתקופה זו שני זרמים של חסידים, כת אחת הקיפה בעלי השקפה פולחנית דתית, והשנייה התלכדה מסביב לבית החשמונאים מתוך שיקולים צבאיים ומדיניים. בהמשך המרד עזבו החסידים את המכבים וייסדו את תנועת האיסיים. הוכחה אחרת להשקפה זו היא, שבימי אלכסנדר ינאי, נימנו הכיתות העיקריות על הצדוקים, הפרושים והחסידים. לאיסיים-החסידים גסתפחה קבוצת כהנים, שאף היא התנגדה להתיוונות מתוך נימוק דתי-פולחני.

לפי מיליק ניתגלו ארבעה שלבים בתולדות האיסיים בחורבת קומראן: השלב הראשון היה בשנת 152 לפסה"ג, בימי מינוי יהונתן החשמונאי לכהן גדול על ידי אלכסנדר בלס. בתקופה זו נלמדה התורה מפי הכהן הגדול, בה מופיע המדבר כאידיאל, וגוברת ההכרה בתלות האדם בחסדי ה'. העדה רואה את החיים עלי אדמות כפרוודור לאחרית הימים. או מתגברות האמונות המשיחיות בעלות אופי כהונתי.

השלב השני הוא בעל גוון פרושי. בזמן זה, בשנת 104-134 לפסה"ג, מושל יוחנן הורקנוס והוא רודף את הפרושים, רוצחם ומחרים את רכושם. לתקופה זו שייכות מגילות "ברית דמשק" ו"פשר חבקוק" שניתגלו במערות. בפרק זמן זה הפרושים והאיסיים מתאחדים בחורבת קומראן, והכת עוברת מחיי מערות לחיי

מנזרים. קבוצה אחת מתיישבת בדמשק. הוראות „ברית דמשק“ מוכיחות שהאיסיים חיו לפיהן גם בכפרים ובערים. כן מספר גם יוסף בן-מתתיהו על איסיים החיים בכפרי ארץ יהודה. בקומראן עומד בראש העדה רק כהן אחד ובדמשק שולטת סמכות חילונית ודתית כאחת. קיימת היתה אף כת של נזירים יהודים שחיו בסביבת אלכסנדריה במצרים.

בשלב השלישי, בימי שלטון ינאי, נרדפים האיסיים ונמלטים לחורבת קומראן. בשלב זה מתפתחות נטיות של חזון אחרית הימים.

בימי הורדוס נחרבה קומראן על-ידי רעידת אדמה ונעזבה, כי הורדוס היה סובלן לגבי האיסיים שלא עסקו בפוליטיקה.

בשלב הרביעי, עם מות הורדוס, היתה תנועת האיסיים בעלת צביון לאומי קנאי. האיסיים שבים לחורבת קומראן ובונים מחדש את ישובם ואף מקימים מבצרים נגד הרומים וחולמים לשוב לחיי נעורי ישראל במדבר. בתקופה זו נכתבו „מגילת הנחושת“ ומגילת „מלחמת בני האור בבני החושך“, המושפעת מהמיבנה של הצבא הרומי. אף נשים מתקבלות לכת. המקום הפך קן התנגדות לרומים ולמרכז התעמולה נגדם. עם חורבן קומראן בשנת 68 לספנה^ג, נהרגים אנשי הכת וחלקם נמלט לאזורי מדבר יהודה אחרים.

מגילות מדבר יהודה משקפות שכבות של חיים רוחניים של עם ישראל משך עת ארוכה. יהודים מתפוצות רבות באו למדבר. על השפעות מארצות שונות תוכיח העובדה שהמגילות כתובות בשמונה שפות: 1. עברית-מקראית. 2. עברית של המשנה. 3. ארמית. 4. נבטית. 5. יוונית. 6. רומית. 7. ארמית ארץ ישראלית-נוצרית. 8. ערבית.

בזמן חירום קולט המדבר לא רק נרדפים, אלא גם שומר על חופש הקיום של הדת הנרדפת. כן היה ברוב המרדים הקדומים וכן גם במרד בר-כוכבא. חיילי בר-כוכבא נקראים במכתביו בשם „אחים“, מכאן ניתן להסיק שחיילים אלה חיו במתכונת של כת צבאית הקשורה קשרי-אחוזה וברית-דמים בכיתות מדבר יהודה האיסיים. לפי מכתבי בר-כוכבא ניתן להסיק ששלטונו השתרע על כל מרחבי מדבר יהודה, במכתבים אלה נזכרים שלושה מצביאים: יהונתן בר בעיה ומסבלה בר שמעון היושבים בעין-גדי שעל שפת ים-המלח ושולטים על חבלו הדרומי של מדבר יהודה עד תקוע, שנאמר: „משמעון בר-כוכבא לאנשי עין-גדי למסבלה ויהונתן בר בעין שלום“; וישוע בן גלגלה שהוא ראש מחנה. מכאן ניתן להקיש שתחום שלטונו של ישוע היה בצפון מדבר יהודה עד תחום יריחו. בדיעה זו אנו מסתמכים על המכתבים שניתגלו בשני מרכזים: במערות נחל חבר, שבקירבת עין-גדי, אשר בהן שלטו המצביאים יהונתן ומסבלה, ומערות ואדי מורבעאת שבקירבת יריחו אשר בהן שלט ישוע. אולם יש להניח שהמרכז העיקרי היה בנחל חבר, כי כאן נתגלו מחנות המצור של הרומים, וכן משום הקירבה לעין-גדי.

אחד המכתבים המעניינים ביותר בין מכתבי בר-כוכבא שנתגלה בין היתר על-ידי פרופ' י. ידין בנחל חבר, הוא בעניין ארבעת המינים לחג הסוכות הנדרשים עבור חיילי בר-כוכבא, המעיד על קנאותם הדתית ונאמנותם למצוות ה' אף בימי

מלחמה ומצור חמורים. כנאמר: «שמעון, ליהודה בר מנשה לקרית ערביה. שלחתי לך שני חמורים כדי שתשלח עמהם שני אנשים לעבר יהונתן ברי־בעין ולעבר מסבלה על מנת שיעמיסו עליהם וישלחו למחנה לעברך לולבים ואתרוגים. ואתה מצדק שלח אחריים על מנת שיקלעו לך הזסים וערבות. התקן אותם ושלח אותם למחנה... היה שלום». מאחר ויודעים אנו על־פי מכתב אחר שמקומם של יהונתן ומסבלה הוא בעין־גדי הרי מתעוררת הבעיה היכן מקום קרית ערביה. מקבלים אנו את דעתו של פרופ' ב. מזור המזהה את קרית ערביה עם מקום על־יד בית־לחם על סמך האגדה שנישתמרה במדרש איכה בענין «בירת ערבא דבית־לחם», אשר בה מסופר על הולדת המשיח. שליחת האנשים והחמורים לעבר עין־גדי לשם הבאת ארבעת המינים מסבירה את ערכה הרב של עין־גדי הן מבחינה חקלאית כלכלית והן מבחינה מסחרית. מבחינה כלכלית, הרי אף בימינו גדלים בעין־גדי ובשפת נחליה שפע ערבות ותמרי בר. בספר בן־סירא כד, טו נאמר: «כמו ארו בלבנון וכמו ברוש בחרמון כמו תמר בעין־גדי נתרוממתי», דהיינו עין־גדי היה מרכז לגידול תמרים. על פי המקרא ידועים לנו עוד שני מרכזים לגידול תמר בחבל ארץ זה, שהם, יריחו שבצפון ים המלח וצוער שבדרום ים המלח. אולם שעה שיריחו וצוער השוכנות על דרכי רוחב חשובות לעבר הירדן המזרחי, היו לעתים קרובות בתחום השפעה נוכרית, הרי עין־גדי היתה רוב הימים בתחום השפעה ישראלית, כי הגישה אליה לנוכרים היתה קשה. כמו כן בימינו מגדלים תושבי קיבוץ עין־גדי עצי הדר במקום, כחולייה בשלשלת גידול האתרוג מימי הבית שני. יש להניח שגם ההדס גדל בערוגות הבושים שבעין־גדי. מבחינה מסחרית גדול היה ערכה של עין־גדי כנמל מגשר בין האזורים הפוריים של צוער ומואב אשר מעברו המזרחי של ים המלח ובין ירושלים, כפי שמסתבר ממכתבי ברי־כוכבא האחרים. מאלף לציין שהסמלים העוטרים את מטבעות ברי־כוכבא שנמצאו עד כה ושהם חרותות המלים: «שנה אחת לגאולת ישראל», «שנה ב' לחרות ישראל», «לחרות ירושלים», «שמעון נשיא ישראל», «לגאולת ציון» ו«לחרות ציון» חקוקים בהם גם ארבעת המינים, דהיינו: עץ תמר, אתרוג, לולב וזר דפנה, שהוא ההדס כסמלים עבריים.

7. המלחמה לחירות ביתר.

«ארבעה קבין מוח נמצאו על אבן אחת, שלש מאות מוחי תינוקות נמצאו על אבן אחת... והיו הורגין בהם והולכין עד ששקע הסוס בדם עד חטמו... היה הדם מגלגל סלעים משאם ארבעים סאה» (איכה רבה ב', ב). לפי תיאור מחריד זה ניתן להבין שמלחמת דמים זו היתה האימה והאכזרית ביותר בתולדות עם ישראל באותן התקופות.

לפי ביצורי ביתר ששרדו בימינו ניתן להבין שהעיר היתה מבוצרת כהלכה ועמדה במצור בפרק זמן ממושך. עדות לכך הם דברי אב הכנסיה אבסביוס שחי במאה הרביעית לספנה² בקיסריה, שהדי מלחמה זו עוד נשמעו בימיו באמרו: «לאחר שגברה המלחמה בשנת שמונה עשרה למלכותו של הדריינוס באה במצור

ביתר, שהיא עיר מבוצרת מאד בקירבת ירושלים. בעיצומו של המצור שארץ הרבה זמן הלכו המורדים וניתקפחו מחמת רעב וצמא".

עפ"י ההסטוריונים הרומים ריכו הדריינוס את מיטב שבעת ליגינותיו שהובאו לארץ מסוריה, מערבייה, ממצרים, מצפון אפריקה למלחמה בבר-כוכבא וחבורתו. כן נשמעים הדברים גם בתלמוד: "שמונים אלף זוג של תוקעי קרנות היו מקיפין את ביתר וכל אחד ואחד מהם היה ממונה על כמה חיילות, והיה שם בן-כוזבה" (ירושלמי תעניות סח, עמ' ד). וכן גם: "שמונים אלף קרני מלחמה שנכנסו לכרך ביתר בשעה שלכדוה והרגו בה אנשים ונשים וטף עד שהלך דמן ונפל לים הדגול" (גיטין נו, א). תיאורים אלה, המדגישים את עוצמת כוחו של האויב, מרמזים גם על עוז רוחם של בר-כוכבא ואנשיו. כעדות לכך מאלפת ביותר היא טביעת החותם על אחד ממכתבי בר-כוכבא שנמצאו במדבר יהודה, שבו בולטת דמות אדם הנאבק עם אריה, שהוא סמלו של בר-כוכבא ואנשיו הנועזים.

לאחר חורבן ביתר שממה יהודה לפי עדותו של דיון קסיוס: "יהודה כולה או כמעט כולה היתה לשממה... וזאבים וצבועים מיללים התפרצו במספר רב אל עריהם". פליטי החרב מבין הלוחמים שנותרו לאחר המרד סופם היה מר ביותר, כי הם נמכרו לעבדים בשוקים המיוחדים שהוקמו על ידי הדריינוס בחברון ובעזה ונשלחו למצרים, אסיה הקטנה ורומא לשם סיפוק צרכי הרומאים ומותרותיהם בעולם.

מרד בר-כוכבא כמלחמת הקוממיות בימינו הם פרי מיוזג אמונה משיחית ומלחמה לחירות לאומית לשם בנין בית המקדש מחדש. על קוממיותם של נצורי ביתר ורוח המרי בהם מעידה אגדה זו על חורבן ביתר: "על יתד של מרכבה חרבה ביתר. נוהגים היו לשתול ארוז כשגולד תינוק, תינוקת שותלים תורנית, וכשהיו נישואים קוצצים להם ועושים חופה, פעם עברה בתו של קיסר ונשבר יתד המרכבה, קצצו ארוז והכניסו לה למרכבה, באו (היהודים) נפלו עליהם והכום. באו ואמרו לו לקיסר: מרדו בך היהודים. באו עליהם" (כבלי גיטין נז).

בד בבד עם השמדת המורדים ותושבי ארץ יהודה, וחורבן כפרי ארץ יהודה, הכריתו אנשי צבאו של הדריינוס אף את עצי היער ועצי הפרי בארץ. על חורבן עצי הפרי אנו למדים מדבריו של רבי יוסי הגלילי שחי במאה השלישית לספה"נ: "אמר רבי שמעון בר יקום, לא אמר רבי יוסי אלא בראשונה שלא היו הויתים מצויים, שבא אדריינוס הרשע והחריב את כל הארץ" (ירושלמי פאה ז, כ).

מאלף לציין שבאותו אתר בהרי יהודה בו ניגדעו עצי היער ועצי הפרי על-ידי הרומים למטרות מלחמה ומצור על בר-כוכבא והמורדים היהודים המת-בצרים בביתר; באותם המקומות בשלוחות הרי ביתר בהם ניקז דמם של הקנאים והירווח את סלעיהם, נוטעת הקרן הקיימת, מטעם יהודי ארצות הברית יער בשם "יער בר-כוכבא" כזכרון למורדים עזי הנפש וכמצבת עד ל"אחים גיבורי התהילה".

מחודש לחודש

אחרא" התגרו והתקלסו בהם בגלוי ואף תבעו מהם לצאת לויכוח פומבי. ממילא נתפרשה שתיקתם של אלו כחולשה. בפרט בעיני פשוטי-עם שבקרבת הכושיים, והלא אל אלה, בעיקר, מכוונת תעמולתו של אליה מוחמד, כמאמרו בהזדמנויות שונות, ומהם מתגייס חיל-החלוץ שלו.

שפך דם כאיריאל

עוד מוקדם לומר, מה גודל המחנה, שיהא בכוחו של מאלקולם אקס לרכו סביבו בגלגולו החדש, המדיני-מהפכני. אך ברור למדי מה מגמותיו בגלגול חדש זה: הוא נמנע, לעת עתה מלתקוף בגלוי את ראש עדת "המוסלמים השחורים", אבל הוא קובע, כי מה שכוונה עד כה בשם "המהפכה הכושית" באמריקה אינו אלא "תרמית ואחיות עיניים, משום שאין מהפכה בלי שפך דם, ואך איוולת היא לכנות את התנועה למען זכויות אזרחיות באמריקה בשם מהפכה". סיסמתו של מאקולם אקס היא איפוא לא סיסמה דתית, כי אם סיסמה מדינית-גזענית-טרוריסטית, עם שאין הוא וחבריו פורשים, לעת עתה, מבית אמונתו של מוחמד.

אדרבא, האמונה של מוחמד, — בשינויים ותיקונים נוסח שיקאגו — כמה יתרונות בה בשביל המטיף לשנאה ולאלימות ולמלחמה גלויה נגד "הכופרים" ('חרב האיסלם' וכו') והיא מפרידה בין הכושים ובין לבני העוד השולטים באמריקה בתחום האחד והמכריע, שבו ראו בני המיעוט הכושיים את עצמם עד עתה כקרובים אל הללו יותר מן המיעוט היהודי. אמנם, הדת הנוצרית לא היתה למיפגע ולמעצור לאנשי "קלו-קלוס-קלאן" שבדרום, לבל יעשו משפט "לינץ" בכושים בעבר, וזהו גם אחד ממקורות שנאתו העיוורת של מאלקולם אקס ללבני-העור; אביו — מספר הוא — כוהן-דת פרוטסטנטי היה באומאה,

פילוג ותוצאותיו

הקרע שנתהווה בין ראש "המוסלמים השחורים" בארצות הברית אליה מוחמד ובין סגנו ותעמלנו הראשי מאלקולם אקס, יש לו משמעות מיוחדת בתולדות האגף הקיצוני של תנועת השיחרור הכושית במדינה, ומכיוון שקרע זה הוא סופי ומוחלט — יש בו עניין מיוחד לא רק לכושים אלא גם לשאר תושבי אמריקה בכלל, וליהודיה בפרט. לכאורה פילוג בין רשעים — הנאה לכלל והנאה לעולם. עוד יתרון בו בפילוג זה, שהוא מעלה על פני שטח המים את השמן, שבו עמדו מאלקולם אקס ושכמותו להבעיר את הבערה הגזענית באמריקה בסיסמת "העלינות של האדם השחור והמלחמה הגלויה בשלטון ה"לבנים". יתרון זה כפול הוא כש"נשים אל לב, כמה חרדו מנהיגי הכושים המתונים, ובראשם מארטין לותר קינג, להילחם בגלוי נגד תנועת "המוסלמים השחורים" מראשיתה. כולם טענו ומוסיפים לטעון, שכל מלחמה בקיצוניים תיתן להם את הפירסומת הנכספת ויש "להמיתם בשתיקה".

אולם השלב שאליו הגיע המאבק הכללי למען זכויות הכושים באמריקה אינו מאפשר הצדקתה של מדיניות כזאת לאורך ימים, שהרי העתונות הרדיו, והטלוויזיה מלאים ידיעות ומאמרים על מאבק זה לא רק בדרום המדינה אלא גם בצפון, וההפגנה בניו יורק למען מיווג בתי הספר בראשיה פברואר ושבתית שוכרי הדירות הכושיים במשכנות העוני בהארלם שימשו ציון דרכים נוסף להחרפתו של מאבק זה. בתנאים אלה נעשו "המוסלמים השחורים" נושא הראוי להתכבד בו בשביל שירותי החדשות והבידור למיניהם. יתר על כן, אם מארתין לותר קינג, רוי וילקינס ושאר המנהיגים הכושיים האחרים בחרו בשתיקה — הרי אנשי ה"סיטרא

קליי לשורות מאמיניו, עם שראש המוסלמים השחורים בשיקאגו הביע ספקותיו בעניין זה באמרו: "כרגיל אין מצטרפים אלינו אנשי שם או אינטלקטואלים, כי אם פשוטי עם"...

אולם מאלקולם אקס ניצל במלואה אותה "מציאה כשרה", שבאה לו בהיסח הדעת, והוא עתיד לנצל אותה גם בעתיד במידה שמנהלי עסקיו של אלוף-האיגרוף החדש לא יוכלו, או לא ידעו, למנוע זאת.

תופעות כאלה אינן חשובות כשל-עצמן אלא כסימנים וכציוני דרך לעתיד. עדיין הכת של מ. אקס בחיתוליה ועדיין עתידו של מ. אקס לוטה בערפל (לא לחינם קרא לעצמו "הבלתי-נודע"), אך אין מקום לספקות ביחס לכיוון שבו הוא אומר ללכת, וליתר דיוק — לצעוד. במצב הקיים של המאבק לזכויות הכרשים באמריקה אין פירושו של ייסוד "המפלגה הלאומנית השחורה" אלא אחד; אם מאלקולם אקס שואף להיות הגפרור במחסן אבק-השריפה, ולשמש גורם ראשי להתפרצויות ולמהומות גזעניות באמריקה — אין זה מן הנמנע שתינתן לו ההזדמנות למלא תפקיד זה. מדרכם של קנאים הדוגלים בשיטת האלימות, שאינם נרתעים מפני הנזק העלול להיגרם לא רק למחסן אבק השריפה אלא גם לעניין שלמענו הם נלחמים, לפי הכלל הידוע, כי ככל שיריע — כן ייטב להם. המזל-זלים במאלקולם אקס ובשכמותו מוטב להם שיוכרו את גודל הזלזול באותו צבעי ווינאי שחיק-עצמות. עכשיו שהלה כבר נכנס להיכל ההיסטוריה של הציביליזציה האנושית-האנושה ובמחיר איום מכל איום, תזהים מחשבי חשבונות של המאה העשרים על הראשונות ומחנכיה ועתונאיה של גרמניה המערבית הגיעו לכלל המסקנה שאין טעם לתארו לפני בני הדור החדש כאחד מטורף ואחוז רוח עוועים אלא יש להכיר בו כבעל ניצוץ של "גאון", כלומר: גאון הרשעה, כדי להסביר הסברה המתקבלת על הדעת כיצד יכלה אומה שלמה לנהור אחריו ולשתף עצמה במעשיו.

המטרה לחיצי

ודאי, שהכרשים באמריקה אינם אלא מיעוט בארץ הזאת, ואין הנמשל דומה למשל מכמה וכמה בחינות

וסופו ששרפו את ביתו והרגוהו. לא זו אף זו. האמונה במוחמד פותחת שערים לאפריקה ולמזרח הקרוב, והלא מתהליך השתחוררתה המהיר של אפריקה באה השראתם העיקרית של ה"מוסלמים השחורים" וטענתם למדינה שלהם בצפון אמריקה. ואשר למדינות ערב — אין צריך לומר, כי נאצר לא יהסס לקשור קשרים עם מאלקולם אקס ואף לתמוך בו תמיכה כספית, גם אם יעשה זאת בהסתר, ובאמצעות שליחי "הליגה הערבית" ובאי-כוח נאמנים כגון ער-שידברו של קאסטרו בקובה. לא לחי-גם נודדו מ. אקס להיפגש עם קאסטרו — עוד בזמן ביקורו של זה בארגון האומות המאוחדות בניו-יורק, ולא לחינם שיבח מאלקולם אקס את מהפכת קאסטרו ואת מהפכת בן-בלה כ"מהפכה אמיתית", כלומר מהפכה עם שפך-דם — כמו שכתוב.

ללא כסות דתית

אך מאידך גיסא מאפשר הפילוג לראות מעכשיו את מאלקולם אקס והנהגים אחריו כמו שהם, ללא כסות דתית וללא כסות-עינים של כת-מאמינים, שאין להם בעולמם אלא מלכות השמים. "המפלגה הלאומנית השחורה", שיסד עתה מאלקולם אקס, היא יצור מדיני מובהק, השואף למאבק בזירה החילונית ולהישגים חילוניים בהחלט על דרך ההפיכה, בבוא היום המיחול — והאלימות, כדי לקרב את היום המיחול. מבחינה זו אין המפלגה החדשה שונה במהותה ממפלגתו של היטלר בראשית היווס-דה, כאשר סיכויו של "דר טאג" נראו קלושים כל כך כשם שסיכויו של "היום המיחול" של מאלקולם אקס נראים עתה. ודאי שגדולים ההבדלים בין היכולת בכוח ובפועל של הכת החדשה ושל מפלגת הנאצים בראשי-תה, אך בכל הנוגע לכשרונו של מאלקולם אקס בתחום התעמולה — אין לזלזל בו כלל. אמנם, השנאה העיוורת מדברת מתוך גרונו ולא ההגיון הקר, אך במקום של התלקי-חות יצרים ובמקום של מאבק לזכויות — יסוד השנאה כוחו יפה מכוח ההגיון, כפי שלמדנו שוב ושוב באירופה בשנות העשרים והשלושים. מאלקולם אקס יודע גם כן לנצל כל הזדמנות הבאה ליד לשם פירסומת, גון הצטרפותו של המאגרף קאסיס

טה בחוגים אלה מתחת לפני השטח, בין שהיא תולדת התנהגות של יחידים מבין החנוונים ומשכירי הדירות היהודיים שבהארלם ובשאר "גיטאות" כושיים, ובין שהיא תולדה של השפעת הזרם והחינוך האנטישמי שבנצרות ושל משפטים קדומים, שהם נחלת חלק מהרוב השליט. אנטישמיות כזאת אין לסלקה בהכחשות בלבד, או במעשים טובים בלבד, כי אם בפעולת חינוך והסברה ממושכת וענפה, החייבת לבוא מצד הכושים עצמם ולא מצד ארגונים יהודיים. אך דא עקא, שאף במקרה זה, בכמקרה הגילויים הקיצוניים של "המוסלמים השחורים", מעדיפים מנהיגי הרוב המתון והשקול, הזוכרים חסד פעולותיהם של היהודים באמריקה למען הכושים, — בין כיחידים נדיבים ובין כציבור — לעבור בשתיקה על תופעות מסוג זה ולהבליען בין השיטין כדי שלא להרסיף שמן למדורה, מדיניות זו של בתי-הדין סופה להתנקם גם באנשי הרצון הטוב שבין הכושים, שכן אין לפתור שאלות כאובות על ידי עיקור פן, אבל משקיף בעל עין חודרת ובעל מצפון ער כסופר הכושי גיימס בולדווין קובע גלויות וברורות: גיאורגיה — יש לה הכושי, ואילו הארלם — יש לה היהודי*.) והיטענה נגד היהודי היא טענה כפולה, שהרי הוא מלומד בייסורים והתנהגותו שלו צריכה להיות ללא רבב. מבחינה אחת יכולים יהודי אמריקה להיות מרוצים מצעדו האחרון של מאלקולם אקס: הוא מגלה לעין כל את נגעי-השנאה ליהודים שפשפה במחנה הכושים, בפרט בכרכי הצפון הגדולים ובגיטאות הכושיים, ושאל"ה מוחמד האפיל עליו באיצטלה של דביקות דתית שלא מעלמא הדין, לשונו של מאלקולם אקס ברורה ובקהל אנשי-המיסתורין גם יבוא, ולוואי ואמריקה, ובכללה גם יהדות אמריקה יקבלו את דבריו כנתינתם ויתייחסו אליהם ברצינות הראוייה להם.

בחירות במצרים

ברגע ששורות אלה נכתבות, עדיין לא נסתיימו ההכנות לבחירות הפרל-

נוספות. אבל אסור להתעלם מן הסכנה שחלק ניכר של הנוער הכושי באמריקה ייגרר אחריו, ויש לשאול את השאלה: מי יהיה מטרה לחיצונו, בראש וראשונה? — שורת ההגיון של הטירוף הגזעני מחייבת, שהמטרה הזאת יהיו היהודים שבכרכי המדינה הזאת, שבהם מרוכזים גם המוני יהודים גם המוני כושים — בין כאמצעי לעורר את היסודות פורעי-החוק והסדר וללכדם סביב דגל, ובין כבחירה בדרך הקלה ביותר, והיא דרך הפגיעה של אלימים בבני מיעוט, שכנגדו יש ל"פירר" הכושי החדש כמה וכמה טענות ארסיות ותביעות קשות. בזאת אין אנו מתכוונים לומר, שמאלקולם אקס יעשה מעשים כאלה בשלב הראשון של ארגון מפלגתו הצעירה, אבל הוא עלול ועלול לעשותם בשלב השני, אם לא יקדימוהו וימנעו בעדו מלהפיק זממו.

נאצר כשותף בכוח

אין ספק שבחשובים אלה מופיע נאצר כשותף בכוח, אם לא בפועל, שבו עלול מאלקולם אקס להסתייע בכמה דרכים. יתר על כן, הוא עשוי לבחור לו את סגנון-התעמולה הנאצרי, האומר שבעצם אין לו דבר נגד היהודים ורק מן "הציונים" נקעה נפשו. והרי לכם נימוק אנטי-ציוני חדש: "באמריקה — הכריז ראש המפלגה החדשה — היהודים מוצצים את דם-התמיצית של הכושים, כדי לכלכל את מדינת ישראל!" אבל גם אם נתעלם מן הגורם של ההשפעה והכסף של מדינות ערב, עם מצרים בראשן, לא נוכל להתעלם מן הגורם של שנאת היהודים, שהוא גורם הקיים ופועל במחנה הכושי, ואם גם מנהיגי התנועות המתונות למען שוויון זכויות הכושים מבקשים למעט את מידת חשיבותו. בנידון זה העיר כמה הערות נכונות ד"ר י. ל. טלר, בחוב' ספטמבר של "ג'ואיש פרונט טיר", שלא נחזור עליהן כאן, אבל נוסיף, כי כמה תקריות שאירעו לאחרונה כגון: פירסום קריקאטורות בנוסח שטרייכר בעתון כושי, הבאות להזכיר למנצל היהודי "שווארץ", שהגיעה שעתו לפנות מקומו לכושי, ועוד תקריות מסוג זה, עם שהן נבלמות בראשיתן ע"י ארגונים כגון "הליגה נגד השמצה" ועוד, הן מעידות, בכל זאת, על אנטישמיות שפשי-

* ראה גם את ספרו האחרון של ג. בולדווין: *The Fire Next Time*, Delta Publishing, New York.

מנטריות שיערכו במצרים בסוף מרס. אף על פי כן, לא נטעה אם נאמר, כי ששת מליוני הבוחרים יצביעו כאיש אחד הצבעת אימון לנאצר ויבחרו את מועמדי המפלגה השלטת, "מפלגת האיחוד הסוציאליסטי", לש" מש כחברי האסיפה המחוקקת הרא" שונה של הרפובליקה הערבית המאוחדת, ומכיוון שרשימת המועמדים של מפלגה זו היא היחידה והבלעדית, אין לחשוש כלל שמא נתבדה. יתר על כן, מותר לנבא, כי גם 12 חברי מועצת הנשיא, ותיקי עוזריו בהפיכת הקצינים לא ייוקנו לקופת המובטלים עם בטול המועצה, אם משום שיצאו בינתיים מכלל מהפכנים נצרכים ואם משום שהנשיא נאצר יתן להם בוודאי תיקי שרים בממשלתו. כללו של דבר: איש לא יפסיד מלבד הפלח הערבי המסכן, ואילו ה"דימוקראטיה" המצרית תהא נשכרת, והנשיא נאצר, אדריכלם של המהפכה המצרית ושל ה"סוציאליזם הערבי" כאחד, יוכל לומר בפה מלא: ראו גם ראו, אין הדימוקראטיה שלנו נופלת מהדימוקראטיה הסובייטית, גם לנו "סובייט" כלכל הגויים, המצביע בפה אחד בעד כל הצעותינו וצווינו, ולעניין היושר הסוציאליסטי — נדביקם גם בתחום זה...

שרידי היהודים בצרה
 אשר לחומר התעמולה וההסברה, שמוציאים עכשיו באוקראינה ובשאר חלקי ברה"מ בנידון דת ישראל ומס' תרי התלמוד בשם "הדת היהודית ללא קישוט" ועוד, — במסגרת המלחמה נגד הדתות בכלל — יכול שר התעמור לה וההסברה המצרית לטפל בעניין תר- גומו לערבית צחה, ללא כל השמטות וקיצורים. גם משפטי הספרים היהודיים בברית המועצות — עם ובלי

הדגשת יהדותם — יכולים לשמש לקח טוב לשליטי ערב, כיצד להי- פטר מאחרוני בעלי הנכסים היהודיים, אם עוד יש כאלה, בצורה הומאניטרית ובשם הרעיון הצודק של הענשת פושעים ומחבלים. העדה היהודית במצרים ובסוריה שוב אינה דואגת לרכוש, כי אם להצלת הנפש בלבד, ואין מציל, רק לפני שבועיים שמענו מפתב ישראלי בפאריס על התנפלות לאור היום ברחובה של דמשק על שני אחים יהודים צעירים בשם חשבאני, האחד מהם מת במקום והשני נפצע קשה. הפשע בוצע על ידי פורע שאיים קודם כי יעשה שפטים ביהודים, אך הוא נמלט, באמרו לרודפיו: "מה נזעקתם? הלא רק יהודים הרגתי", ולא נעצר. דמם של שרידי העדות היהודיות העתיקות בארצות ערב נעשה הפקר, ודרושה פעולה ציבורית והתערבות מצד ממשלות נאורות ומצד מזכיר האומות המאוחדות, כדי למנוע מאורעות טר- גיים של חיסול העדות היהודיות בשם "אחדות ערב והפעולה למען שיחרור פלסטיין", זו הסיסמה שבשמה ידגלו 13 שריי-החוץ של ארצות ערב, העומדים לפתוח בסיבוב התעמולה שלהם בבורית-העולם. אסור שסיבוב זה יעבור ללא מחאות נמרצות מצד הציבור היהודי באמריקה; מחאות על מדיניות ההתכוננות למלחמה נגד ישראל ועל הרדיפה האכזרית של שרידי קהילות ישראל בארצות אלו. לגבי כל הבאים לטעון בעניין מצבו של המיעוט הערבי בישראל — אין לך דרך יותר טובה מאשר להצביע על תנאי חייהם הכלכליים ועל שגשוגם של בני מיעוט זה, מבחינה מספרית, נוכח הגורל המר של המיעוט היהודי בארצות ערב, בעצם הימים האלה.

יצחק עברי

הַעֲרָכוֹת וְדַבְרֵי-בְקָרָה

גלגולו של האמלט במחזה עברי

מאת נְיוֹרָא לֶשֶׁם

לאהרון מסקין בוקר

המחזה והמחזאי

בן־ציון תומר נולד בעיירה בלגוריי, ליד לובלין, בשנת 1928. לאחר שפרצה מלחמת העולם השנייה יצא ב. צ. תומר עם הוריו לרוסיה, במסע שנמשך כשנתיים ימים. משם שלחו אותו הוריו בתוך קבוצת נוער גדולה לסאמארקאנד. בשנת 1943 יצא ב. צ. ת. עם הנערים ששרדו בקבוצה לאחר הרעב והמגיפות באותה שיירה של עליית הנוער הידועה בשם עליית־טהרן (תיאור המסע לרוסיה והעלייה מטהרן נמצא בכתובים עם ב. צ. ת. ולא הושלם עדיין). את שנותיו הראשונות בארץ עשה בקיבוץ משמר־העמק, ובשנת 1948 השתתף בהגנת גוש־עציון וגם נפל בשבי הירדני. הוריו שניצלו מן השואה נמצאים עתה בארץ. נקודה ראשונה המעוררת ענין קורא המחזה היא שאלת גילו של יורם, גיבור „ילדי הצל”*. מתוך שיחה שבין יורם לאשתו נורית (במערכה א', תמונה 4) מסתבר ששנת הולדתו של יורם היא כשנת הולדתו של המחבר. אין ספק, זיהות הגיל שבין המחבר לגיבורו היא בעלת משמעות וכוונה. על ידי זיהות בגיל רצה, כנראה, המחבר להגיע לזיהות חיצונית, לפחות, עם גיבורו. חצייתם של חיי יורם, המחצית בגלות והמחצית השנייה בארץ, מספקת גם את יסוד הטיעון במחזה — המאבק עם צל העבר, עבר שאינו חזק פחות מן ההווה. כל הפרטים האלה יסודם לאו דוקא בתת־הכרתו של המחבר, אלא יתכן שהיו מכוונים במחשבה תחילה. אני מסתמך בנקודה זו על הערותיו של ב. צ. ת. אשר טען שהרבה מתהליך העבודה במחזה היה מכוון לטכניקה של הבמה, יכולת השחקנים וכיוצא באלה. על כל פנים נראה שהמאורעות העיקריים בחיי המחבר אירעו גם ליורם גיבורו, המסע מפולין לרוסיה, הישיבה בסאמארקאנד, עליית טהרן, ההליכה לקיבוץ והיציאה ממנו, השירות בצבא, הצלת ההורים מן השואה ועלייתם ארצה. בקו זה של מאורעות חופפות העובדות שבחיי המחבר חלק מעלילת המחזה. אולם מתחת למשטח המאורעות העלילתיים נמצאה שכבה אחרת של התרחשויות שראשיתן נעוצה בזכרונות־ילדות של המחבר. זכרונות אלה חוזרים ונשנים כמוטיבים ביצירותיו השונות של ב. צ. תומר. בשירים,

* בן־ציון תומר: ילדי הצל. מחזה בשתי מערכות, הוצאת עמיקם, תל־אביב.

מספר שיריו „נהר חוזר“, ניתן ביטוי מצומצם לזכרונות האוטוביוגרפיים — יש בהם רמזים ואסוציאציות, אך אין בהם עלילה. המחזה, לעומת זאת, פותח אפשרות טובה להמחשה דראמטית של הזכרונות, הרומן האוטוביוגרפי, יצירתו האחרונה של ב. צ. ת. בסדר הזמן, הוא המלא ביותר מבחינת ההתרחשויות העובדתיות. דחפו זה של ב. צ. ת. לספר את זכרונותיו האוטנטיים נמצא בקו מתמיד של התפתחות מן התת-הכרתי אל ההכרתי — כפי שמוכיח טור יצירותיו. כדאי יהיה להתאים את הדיון לקו זה של יצירת ב. צ. ת.

**
*

תיאור הפצצת עיירת המחבר ברומן מתרכז בהשמדת תרנגול הפח שעל גג הבית. תרנגול הפח על גג הבית, מראה נפוץ מאד בעירות פולין ורוסיה, מופיע כסמל בשירים ובמחזה. השיר „תרנגול הפח“ (מ„נהר חוזר“ בפרק „מראות מן הילדות“ קטע א', עמ' 28) מתאר מצב של חורבן והתערערות: „תרנגול של פח היה על גג ביתי. / מתנבא לרוח. / יום אחד / התרנגול הועף, / הבית נשרף. / עתים צעקתו קורעת את שנתִי“. תיאור דומה לזה מופיע במחזה (במערכה א', תמונה 6): יורט: „את הראש של התרנגול, של תרנגול הפח. באשמורת אחרונה הם באו, מלאכי הפלדה, על כנפיהם צלבים. פתאום חלפו על הגג וכתרו את ראשו“. זכרונות אלה של יורם מתחדשים כנראה רק במסתורו של החלום. אסתר, אחותו ההרוגה של יורם מוצאה גם היא את קיומה קודם למחזה בשיר („נהר חוזר“ המחזור „גוף בנהר“): „גוף נישא בשטף הנהר, / אן נושא הוא את מותך המר. / אסתר! אסתר! / מי על דמיך יכפר?“ אך גם כאן נקבע הזכרון על האחות במצב של חלום: „מתוך המערבולת אחותי צועקת, / שטוף זעה אני נעור מן החלום“. אותו קשר שבין אסתר הטבועה וחלום עומד גם במחזה (מערכה א', תמונה 6) כשירום קורא במכתב שקיבל: „מפי שכנתה (של אסתר) נודע לו שנורתה בבקר יום ראשון אחד, כשהפעמונים צלצלו בכנסיות. היא ראתה אותה מובלת עם בנה, עם כל האחרים, בכון הנהר“. ועוד לפני כן באותה תמונה: אסתר: „אל תוך המים, זיגמונט“. זיגמונט: „הרפי! הסירי מעלי את עיני הדג המת“. קשרו של הביטוי עיני הדג המת כמוטיב של אשמה מתברר אחרי עיון בשיר „רחמי אמת“ („נהר חוזר“ עמ' 98): „המומה, / דמומה, / את מביטה עלי בעין הדג המת“.

אין הרשימה של המאורעות הביאוגראפיים המוצאים את בטיים בחלום נשלמת בזה. אומר יורם על דובי (מערכה א', תמונה 2): „לעולם לא אסלח לך את הלילה ההוא במוסד. חלמתי על סאמארקאנד, אחרי הטיפוס. הייתי רעב“. זכרון זה מתפרץ במחזה שנית בשיר-באלאדה המושר על ידי יורם במסיבת נשואי, כשהוא שרוי בגילופין (מערכה א', תמונה 5). גם במקרה זה אין הזכרונות פורצים במצב של הכרה מליאה. שכרותו של יורם בתמונה זו באה ליצור מצב הדומה לחלום. שבירת הפרוזה בנקודה זו מוכיחה שהדיאלוג הרגיל פינה את מקומו למונולוג המושמע במצב רוח שונה לגמרי. בנוסח המודפס שך יורם את הבאלאדה בחדר בית הקפה, בחברת כל המסובים. למעשה, בהצגה,

שר יורם את שירו במחוץ לבית הקפה, לבדו, על הטיילת. התאורה המרוכזת על גוף יורם במשך שירתו הולכת ומתעמעמת. בגלל רצון לשמור על אחידות החליט המחבר להעמיד את הסצינות כתמונות של חלום. מקרא בהוראות הבימוי של הנוסחות השונות למחזה מוכיח בעליל את התפתחותה של מגמה זו.

הופעה חוזרת ונישנית של הקומפלקס זכרון-חלום נראית לי כבסיס לדיון על הבחינה הביוגראפית של "ילדי הצל". בשאלה שנשאל ב. צ. ת. על ידי החתום ש. ב. (בראיון שהודפס בתוכנית המחזה): "מהו הזרע ממנו נבט וצמח המחזה?" עונה ב. צ. ת.: "הזרע הוא, בלי ספק, אוטוביוגרפיה. לא כן הנבט והצמח. אלה חורגים — כך אני מקווה — מתחומי הביוגראפיה". לפי תשובה זו ברור שהקשרים הביוגראפיים שבין המחזה למחברו היו ברורים והכרתיים, לפחות לאחר מעשה. ובכל זאת, מהצהרה זו ועד למסקנה שהמחזה הוא אוטוביו-גרפיה, רב המרחק. צורת התרחשותם של המאורעות קוראת לבדיקת המושג "מחזה ביוגראפיה" לגבי "ילדי הצל". אפילו אם נניח שיוורם, על תולדות חייו ואישיותו, הוא תעתיק מדויק של ב. צ. ת., הרי שקיום גיבורים אחרים במחזה (בעיקר זיגמונט, אך גם נורית, דובי ומוכר הבאלונים) דיו לעורר פיקפוק באמיתותו המוחלטת של המושג. זכרונותיהם הביוגראפיים של ב. צ. ת. ויורם זהים ללא ספק, אך בנקודה מסוימת חל הפירוד. זכרונותיו של ב. צ. ת. מתעוררים ביורם רק בשעה של טראנס — חלום או שכרות — ורק בשעה זו ניתן לזהות ביורם את יוצרו. ספק נוסף מתגנב לאור דמותו של זיגמונט. האם יורם הוא ב. צ. ת. רק במובן החיצוני של המלה, כלומר, רק מבחינת הגיל, התולדות והפעולות? מיהו זיגמונט? על שאלות אלה יבוא הדיון בפרק הבא.

להיות או לא להיות?

אין ספק שהאמלט הוא אחד הגיבורים החביבים ביותר על קהל המאה העשרים. גורמים שונים, פסיכולוגיים ופילוסופיים, מסייעים במידה רבה להתחבבותו של האמלט נמנים ספקנותו, יחסו הכמעט "פרודיאני" כלפי אמו, אולת ידו, קריאתו הנכזבת לנקמה שאין עמה נחמה אמיתית, הסטואיות שבו שהיא חולשה.

אין ספק שב. צ. ת. בתקופה זו או אחרת של חייו, קרא את האמלט במקור או בתרגום. במילא מוכיח משטח הטקסט שב"ילדי הצל" את קריאתו הרצופה של ב. צ. ת. ב"האמלט". אינני בטוח אם היתה לב. צ. ת. ידיעה קרובה על נוסחאות קודמות לקיימות לגבי האמלט, אבל עובדת קיומן של נוסחאות כאלו חשובה יותר להערכת חיוניותו של המוטיב האמלט מאשר לחקירת הטקסט של "ילדי הצל". הופעת כמה נוסחאות קודמות ל"האמלט" (הכוונה למחזות כ"הטראגדיה הספרדית" של ת. קיד ו"האמלט" שלו, ספור של בלפורסט) וגם נוסחאות מאוחרות (כ"הבט אחרה בזעם" של ג'ון אוסבורן) מאשרת את החיוניות שלמוטיב זה בספרות האירופית כעניין של הידברות ספרותית במציאות התרבותית של העולם המערבי. התופעה החשובה ביותר

בספרותנו החדשה היא אימוץ מוטיבים אנגלו-סאקסיים והנחתי הכללית היא שבמסגרת תופעה זו מובנת הופעתו של האמלט כמוטיב בתוך "ילדי הצל". מקרא חטוף ב"ילדי הצל" מגלה לעין קשרים טקסטואליים רבים עם "האמלט" של שקספיר. בחינה ממושכת יותר מגלה אף מספר תמונות מקבילות מבחינת המשמעות והצורה. אחת התמונות היא תמונת החלום הסימולטני ("ילדי הצל" מערכה א', תמונה 6), שמשמעותה דומה לזו ב"האמלט" בה מופיע רוחו של אבי-האמלט הנרצח. על כל פנים לגבי יורם. לגבי זיגמונט זוהי הרוח האומרת: היוואש ומות! דומני שיש לראות תמונה זו כמורכבת מהופעת הרוחות ב"האמלט" וב"ריצ'ארד השלישי" — הוכחת-מה להשפעה אליזבטית מבחינה צורנית לפחות. על הקשרים הטקסטואליים שבין "ילדי הצל" ל"האמלט" עמדו רוב מבקרי התיאטרון בישראל, אך לא נערך דיון מקיף ולא היה נסיון להעריך את מכלול ההשפעות האליזבטניות שעל מחזהו של ב. צ. ת. הדיון על "ילדי הצל", חקירתם של מקורות המחזה בספרותנו עצמה, נתקל בקשיים בגלל אופיה הבלתי "מסודר" של המחזאות העברית החדשה. אפילו אם נתעכב על רשימה של מחזות שנכתבו והוצגו בעת האחרונה לא נמצא בהם אופנה משותפת. טכניקה דומה, או מקור השפעה מסויים אחד. בעוד ש"פונדק הרוחות" של נתן אלתרמן בא מעולם פייר-גינטי-פאוסטי, בא מחזהו של נ. אלוני "בגדי המלך" מעולם אבסורדי — "התנכרות" ברכטית. עובדות אלה מאלצות את המבקר לחפש את שורש היצירה במסורת תרבותית שעדיין אינה מוצקת בספרותנו ואינה מהווה זרם של "דורות"-המשך, המשטח הטקסטואלי של המחזה מגלה בראש וראשונה שהמפתח המוטיבי נמצא ב"האמלט". ב"ילדי הצל" (מערכה א', תמונה 1) אנו קוראים את הדיאלוג הבא: "נורית: אם יעלו אבק מה יישאר לנו? יורם: הנה השאלה! נורית: מה תעשה עכשו, האמלט?" דו-שיח זה מגלה לנו שיורם נראה, או התראה, בעיני חבריו בצבא ישראל כהאמלט. זה היה גם כינויו בין חבריו לפלוגה, דו-שיח כזה דורש בחינה זהירה: האם יורם הוא האמלט? זאת השאלה.

**

במסה "שקספיר והסטואיציזם של סנקה" מאת ת. ס. אליוט (ב"מסות נבחרות", הוצאת הרקורט וברייס, עמ' 113) אנו מוצאים תיאור מעניין מאד של אנגליה האליזבטנית המסוכסכת. תמה אני עד כמה נכון תיאור זה לגבי המאה העשרים בגלל התווה ובוהו שנגרם על ידי מלחמת העולם השנייה, מצב המשתקף, כנראה, ב"ילדי הצל". מונולוג אחד של זיגמונט (מערכה ב', תמונה 6) מרמז על מציאותה של קיומיות מסוכסכת הדומה, אולי רק במגמתה אם לא בסיבותיה, לזו שתוארה על ידי ת. ס. אליוט.

המונולוג הוא סיפורו של זיגמונט על המפקד הגרמני שבמחנה הריכוז. אין לקבוע שהקאטיות המובעת פה מקבילה לזו המתוארת על ידי ת. ס. אליוט, אך דומה שההקבלה קיימת בין "האמלט" ל"ילדי הצל" שרוייה בעיקר במשמעותם של שכר ועונש, סיבה ומסובב. האמלט האליזבטני, שהוא תרבות-

של גאווה, ספקנות, סטואיות, וציניות, אינו יודע במוכן המעשי של המילים, אם ואיך עליו לנקום. החולשה לעשות נובעת מן הספקנות לגבי התכלית הסופית. יורם, בן המאה העשרים הספקנית וה"חסנית", נמצא במצב דומה בשאלת הנקמה כשזו מוסבת לגבי זיגמונט. דבריו: "להסגיר אותו? אני לא יודע, אני לא יודע, הלוואי וידעתי... אני מוכרח להבין, אני מוכרח" (מערכה ב', תמונה 6) עומדים באותו מישור של טיעון כהיסוסיו של האמלט. אולי אפשר להציג ספיקות רציניים כלפי נסיון ההקבלה של המציאות הכאוטית האליזבטנית עם זו של המאה העשרים, אך בין יורם להאמלט מתקיימת ההקבלה במילואה. מצבם הטראגי של יורם והאמלט נובע מליקוי יסודי בכושר המעשה, אך השני מוצא את נקמתו במקרה, כמעט מתוך שוויון נפש, והראשון אינו מוצא נקמה אך גם אינו מת בה. הטראגדיה של האמלט, אם יותר לי לנסח כך, היא טראגדיה "סגורה" ואילו יורם נשאר, למעשה מחוץ למעגל הטראגי. בניסיון להקביל את "ילדי הצל" ל"האמלט" יהיה הצורך לחפש, אם כן, את המקביל הנכון למיבנה הטראגדיה הסנקית.

הניסיון להבין את "ילדי הצל" על יסוד המוטיב ההאמלטי צריך להביא למערכת השיקולים גם את דמותו של זיגמונט. זכור לי כי לאחר סימפוזיון מסוים, לאור דבריו של אחד המבקרים, העיר ב. צ. תומר כי איננו סובר שרק יורם הוא האמלט במחזה שלו. הערה זו, שהיתה עניינית במהותה, הדריכה אותי אל דמותו של זיגמונט. באופן כללי נמצאים בזיגמונט אותה העמדת-פנים מפוכחת, הציניות, הנסיון ליצור אשלייה של שגעון, ההריסה העצמית והסוף הסטואי. כל היסודות הללו שאנו מאמינים בקיומם אצל האמלט נמצאים דווקא בזיגמונט ולא ביורם. הטקסט של "ילדי הצל" מצביע, לפחות פעם אחת במישרין, על אימוצה של הדמות ההאמלטית על-ידי זיגמונט, במונולוג המתחיל במילים: "שחקן? טביעת עין מצויינת יש לו לאדוני... " (מערכה ב', תמונה 5). מונולוג זה הוא אחד השיאים במערכת האירונית של זיגמונט, (ההערה בסיום המונולוג המצוטט מקורה בחידוד שבפולקלור יהדות גאליציה). מצבו הנפשי של זיגמונט לקראת סיום המחזה עובר את שלב השגעון המפוכח, את משחק גילוי הטפח וכיסוי הטפחיים, ומגיע לשלב של התוודות מתוך ה"קאטארזיס" שלו. הטקסט מרמז על כך שזיגמונט רואה את יורם כדמות היחידה לפניו אפשרית החזרה בתשובה, אם אפשר לו בכלל לחזור בתשובה. על רקע זה יש להבין את הסארקאזמים שלו בשלבי הסיום של המחזה כנובעים מתוך אירונית עצמית ולא מתוך הרצון לשחק משחק אינטלקטואלי-ספרותי. סארקאזם זה משקף, ממילא, את מעמדו הטראגי של זיגמונט. הנידון פה הוא זיגמונט, ולא יורם, מאחר שיורם אינו מסוגל לנקום בגלל הליקוי שבכושר המעשה וגם בגלל הספקנות המונטינית שבו.

היסוד המאקיאבלי, המניע לביקורת חברתית מקיאבלית, גורם נוסף בקווים ההאמלטיים שבזיגמונט, נרמז ברפליקה הראשונה של המובאה שלעיל. יש לו לזיגמונט תודעה ברורה ביותר על המציאות המאקיאבלית המקיפה אותו ושהוא קרבן שלה. תודעה זו מוצאת את ביטויה המלא במשל שהוא מספר (מערכה ב',

תמונה 4): „נמר אחד טרף המון כבשים, אבל טעה טעות מרה וגם באריות התגרה. האריות התגברו עליו ופצעוהו פצעים קשים. ערכו לו משפט ובין היתר האשימוהו בטריפת כבשים. הענישוהו, אמנם עונש לא חמור, אך הנמר הנפחד החליט להתחרט. מי שמת — מת. אמר שהוא חוזר בתשובה. ואז אמרה כבשה אחת גדולה: זה לא אותו נמר. הוא אחר.“ במציאות הישראלית של שנות החמישים והשישים הנמשל ברור בהחלט. גם במקום אחר (מערכה ב', תמונה 6) עורך זיגמונט ניתוח של מציאות מאקיאבלית, על ידי הימור של המציאות בצורת סמל (מדוזה).

הבנת סיומו של המחזה קובעת לגבי המוטיב ההאמלטי המצוי ביוֹרם ובזיגמונט גם יחד. יסוד־מה יש להשערה שבסוף המחזה שם זיגמונט קץ לחייו. הרפליקה האחרונה של המחזה מסייעת רבות לניסיון ההבנה. נמצא בה הביטוי ענין ללכת שברמת סגנון מסוימת פירושו הוא למות. דומה גם זיגמונט מתכנן התאבדות (סיוע לטענה זו נמצא בהוראת הבימוי למחזה). נדמה לו שאקט זה יביא עליו את עונשו בלא שתתגשם חזרה בתשובה, כי למתאבדים אין חלק בעולם הבא. לפי דבריו של ב. צ. ת. נעלם זיגמונט במקום שהופיע ממנו בתחילת המחזה (אולי על מנת להופיע אי פעם מחדש) כדי לסגור בכך את המעגל הבימתי-חזותי. ההנחה בזיגמונט מתאבד, מביא לידי ממשות את הקו הסטואי-סנקי של זיגמונט. הרפליקה האחרונה מעידה על הכרת עצמו ועל הסתלקות מתוך שלוה סטואית. נראה בעליל שהמוטיב ההאמלטי קיים במפוצל אצל יורם ואצל זיגמונט. באשר ליורם הרי שחלים עליו דבריו של המחבר (בהרצאה שנערכה בקיבוץ אפיקים, בראשית 1962): „כנראה שהספקנים חזקים יותר — להם יש עוז להביע ספיקות“. זוהי, כנראה, הסיבה הפסיכולוגית לאי־שבירותו של יורם במהלך הטראגדיה. זיגמונט מתחסל, אבל יורם יוצא מחוזק על ידי ירושתו הרוחנית של זיגמונט — כתבים שהוא משאיר אחריו לאחר הסתלקותו. ההבדל בין יורם להאמלט נובע מן העובדה שהאמלט נוקם אך אינו מבין, ואילו יורם שאינו נוקם עלול להבין. יורם וזיגמונט משותפים, באופן פאראדוקסאלי למדי, בשאיפה להבין — אותה שאיפה המביאה את האמלט אל מסלולו הטראגי. מסקנה שנייה מסתכמת מן העובדה שיוֹרם אינו האמלט כפי שב. צ. ת. אינו האמלט, אם כי גם יורם וגם זיגמונט הם גילגולו המוטיבי של האמלט. האמלט של שקספיר, מוצר הכאוס האליזבטני, הוא אבטיפוס המגשר בינו לבין יורם וזיגמונט, גיבורי „ילדי הצל“ — מחזה שמקורו בכאוס מודרני, בעיקרו מאקיאבלי, של המאה העשרים.

ההגדה של סאראייבו*

לפני שבעים ושתיים שנה בא ילד יהודי שנתיים מאביו ל"חדר" של דרדקי בסאראייבו, וספר קלף עתיק ומצוייר תחת בית שחיו. המשפחה, משפחת כהן, היתה נתונה בתנאי דחוקות והאם שלחה את הנער למצוא קונה לספר העתיק — היא הגדת סאראייבו המהוללת. ההגדה עברה אחרי כמה גלגולים למוזיאון הלאומי של בוסניה, שסאראייבו היא בירתה, וניצלה מהשמדה בידי הנאצים בראשית שנות הארבעים לאחר שמנהל המוזיאון השכיל להחביאה בכפר נידח. התגלית עוררה בשעתו את המומחים ה. מילר ויוליוס פון שלוסר לפרסם חיבור יסודי על נושא זה, ועל חיבור זה הוסיף המלומד והאספן דויד קויפמן מבודאפשט מאמר חשוב על כתבי־יד עבריים מצויירים מימי הביניים, וכך היתה הגדת סאראייבו לשם־דבר בעולם תולדות האמנות היהודית.

מחולקת הדעות בנידון מוצאה הגיאוגרפי המדויק של הגדת סאראייבו. אך החוקרים נוטים כיום לדעה, שההגדה נכתבה בכתב סופר וקושטה בצירים בצפון ספרד, סמוך לגבול צרפת, ואולי מעבר לגבול הצרפתי, בפרובאנס, במחצית השנייה של המאה הי"ד. מה גלגולים ונדודים עברו על הגדה נפלאה זו, מיום שבאה לעולם ובמשך חמש מאות שנים ויותר, עד שנתגלתה לעין רבים בסאראייבו? — פרופ. ססיל רות קובע בהקדמתו בראש הספר, כי אין ספק, שההגדה לא באה לארץ הבוסנים בדרך הים מיד לאחר גירוש ספרד, כי אם הובאה כמה שנים לאחר מכן, משלונקי לסאראייבו, ובדרך היבשה. שורות שנרשמו בשולי הספר מעידות על מכירתה לבעלים חדשים בראשית המאה הט"ז ועל "הכשר" של הצנזור הקאטולי האיטלקי, עדות לנדודי ההגדה דרך איטליה, מיד לאחר גירוש היהודים מספרד, ומשם, כעבור מאה שנה ויותר, לונציה ולדוברווניק, ולבסוף — לשלונקי ולסאראייבו.

הגדת סאראייבו נכתבה וצויירה על 84 גליונות קלף בגודל 22X16 ס"מ, ועיקר חינה ויופיה!! ב־34 העמודים הראשונים וצויריהם רבי הפאר. ההגדה כתובה בנוסח ספרד, שאינו שונה הרבה מנוסח אשכנז בתחום זה, והיא מסתיימת בהלל, הודו, נשמת כל חי וברכת המזון. "חד גדיא" חסר מן ההגדה ויש בו שני הימנונות המעידים על מוצאה הפרובאנסאלי של הגדת סאראייבו.

אשר לצירים ולעיטורים, למותר להדגיש את העובדה, שהגדת סאראייבו מוסיפה לה חיווק, כי גם בימי הביניים לא הקפידו היהודים הקפדה יתרה על האיסור של "לא תעשה לך כל פסל וכל תמונה", בפרט כשהדברים אמורים בעיטורים וצוירים להגדות של פסח, למגילת אסתר, וכו'.

בעוד אשר ציורי הגדות בסגנון אשכנז מתארים, על הרוב, את מעשה אפית המצות ואחר כך — את משה רבנו ופעלו בימי יציאת מצרים, ואילו בחלק התפילה מופיעים האבות ועוד דמויות מן התנ"ך, וכל הציורים והעיטורים מלווים את גוף הטקסט — הרי בהגדת סאראייבו, ובהגדות אחרות האופייניות לסגנון יהודי ספרד בציר ובעיטור, הטקסט המלווה את ההגדה הוא, בעיקרו, מעוטר ולא מקושט בתמונות ובציורים ממש. גם אם יש ציורים — אין הם ממלאים תפקיד מרכזי, ואילו הציורים החשובים מצויירים על גבי פאנלים מיוחדים בראש ההגדה או בסופה, והם בגדר תוספת מצויירת לספר ההגדה, המהווה חטיבה שלמה גם בלי הציורים, אף שציורים אלה הם פארה וחזרה של ההגדה מביחנה אמנותית־אסתטית.

* *The Sarajevo Haggada*, text by Cecil Roth. Harcourt, Brace and World Inc., New York.

לדעתו של פרופ. רות סגנון ספרדי זה של קישוט וציור מקורו באנגליה של המאה הי"ג והוא הועבר משם לצרפת, ואחר כך הועבר לספרד שלפני הגירוש, ומקורו — בספרים המצויירים של העולם הנוצרי, אך הוא הועבר אחר כך לתחום הספר וכתבי היד העברי. על כל פנים, ברור, גם מצד גוף הטכסט וגם מצד סגנון הציור ואופן סידורם של הציורים ותוכנם, כי הגדת סאראייבו צוירה והותקנה בתחום ההשפעה הצרפתית-ספרדי באיזור הפירנאים, אם בצפון ספרד ואם בפרובאנס הסמוכה. פרופ. רות נוטה לדעה כי הגדת סאראייבו נכתבה וצוירה ועוטרה בעיטורים בארצולונה, או בסביבתה הסמוכה והוא מביא כמה ראיות מתוכן הציורים והסמלים, שמוצאה מאראנון. הוא מעלה השערה, כי אחד משועי בארצולונה היהודים, כגון ראש משפחת ששת, למשל, הזמין את ההגדה אצל סופר-אמן ספרדי. ואולי מקום מוצאה של הגדה זו בפרפיניאן שמצפון להרי הפירנאים, היא העיר הקדומה שממנה יצאו כתבי-קודש עבריים מצויירים ודועים לתהילה.

ציורי הפאנלים שבראש הגדת סאראייבו אינם נוגעים לכאורה במישרין להגדה של פסח, ולפרשת יציאת מצרים בכללותה. רק שלושה ציורים מתארים את גוף תוכנה של ההגדה והם: א) הא לחמא עניא; ב) רבן גמליאל ותלמידיו; ג) סדר של פסח המסורתי לפני שולחן ערוך וסביבו המשפחה, וראש המשפחה שותה מכוסו. מלבד שלושה ציורים אלה אין בגוף הטכסט של הגדת סאראייבו אלא עיטורי מלים וקישוטים, אבל הציורים שעל הפאנלים שבראשה משתרעים כאמור על פני 34 עמודים, והם מתחילים במעשי בראשית, ומתארים את אדם וחוה, קין והבל, המבול, פרשת לוט, עקידת יצחק, ליות עשו ויעקב, יצחק מברך את יעקב, חלום יעקב בבית-אל, פרשת יוסף ואחיו, יוסף ופוטפירע, יוסף פותר חלומותיו של האופה, ויוסף פותר חלומותיו של פרעה, ואחיי יוסף ואחיו, לאחר רדתם מצרימה לבקש שבר בה, בסידרה של י"ב תמונות, שהאחרונה שבהן מתארת את מות יוסף! מכאן ואילך — הילך כתבתי-הגמא; משה זהסנה הברער וסידרת ציורים של עשר מכות שלקו בהן המצרים. אחרי זה באות תמונות של יציאת מצרים, נס המן, בני ישראל באלים, משה על הר סיני והלוחות בידו, וידי משה כבודות, משה מברך את יהושע וסביבו ראשי י"ב השבטים תמונת ארון הקודש, כנפי הכרובים ועשרת הדברות. שתי תמונות של חלוקת חרוסת ומצה לעדה, ותמונה של פנים בית-כנסת, עם ארון הקודש הפתוח למעלה, ועדת המתפללים, עם סיום התפילה, יוצאת משער בית הכנסת. התמונות מצוירות רובן שתיים בכל עמוד, אך יש גם עמודים המכילים ארבע תמונות וכן תמונות התופסות עמוד שלם, כגון תמונת בית הכנסת, וכולן מרהיבות עין ביופין ובסגנונותן. בצד כל תמונה — הסברה בעברית, פסוק או קטע של פסוק המעיד על תוכנה של התמונה, והיא כתובת שנתלספה, כנראה, לאחר זמן, ולא גרשמה על ידי כותב ההגדה או מציירה.

גם עיטורי האותיות והמסגרות למלים הראשונות, שבהן מתחיל כל פרק ופרק עשויים באמנות מפליאה, הן מבחינת עדינות השרטוט והן מבחינת שפעת הצבעים ומיזוגם לקומפוזיציה אחת. בסך הכל מקושטים, בצורה זו או זו, אם בציורים ואם בעיטורים שונים, 90 אחוז מכל עמודי ההגדה, שציורי הפאנלים שלהם עשויים זה מול זה, עמוד כנגד עמוד ולא משני עברי הדף, לבל ייפגמו התמונות על ידי חילחול הצבעים מצד אחד של הדף למשנהו. כמה סימנים מעידים על כך, שהצייר של הגדת סאראייבו היה יהודי. דבר זה ניכר לפי רצינות גישתו לנושאים מן התנ"ך ולכמה עיקרים דתיים וגם לפי ההתאמה היוצאת מן הכלל של הציורים והעיטורים לטכסט שבגוף ההגדה, דבר המוכיח, שהאמן ידע עברית היטב ואולי הוא האמן ותוא הסופר שהעלה את כל דברי ההגדה על מגילות הקלף בעטר. ההנחה שיהודים לא עסקו באמנות הציור בימי הביניים, ודאי שאין לה על מה שתסמוך, כאמור לעיל.

אחד הסימנים המובהקים ליהדותו של האמן-הצייר הוא דבר הימנעותו בכל מקום מלתת לבורא עולם תורפים או דמות הגוף. רוח אלהים המרחפת על פני המים, בציור

א, אינה מומחשת אלא בצורת קיום אלכסוניים מוזהבים, ובתמונת אדם וחיה וגירושם מגן העדן אלומות קרנים כשל קרני השמש הן הממחישות את עילת כל העילות. המלאכים העולים ויורדים בסולם בחלומו של יעקב הם נטולי פרצוף, וכ"ו וכ"ו. אחדים מהציורים מבוססים על דברים שבמדרש ושבאגדה, וקרוב לודאי שאך איש יהודי היה מקפיד לציירם ברוח המסורת הזאת.

לפי השערת פרופ. רות ציירו יהודי ספרד בסגנונם המיוחד גם עיטורים וציורים לתנ"ך, ובפרט לחמשת חומשי תורה, שלא נשתמרו ושקדמו להגדת סאראיבו ולהגדות דומות. הוא מביא ראייה מהפריסקות שנתגלו בדורא איברופוס ושכמה ארכיאולוגים ומומחים לאמנות סבורים, שאינם אלא בבחינת העתקים של עיטורי ספרים, שנעשו לעיטורי קירות. אמנם, בין ספרי התורה והתנ"ך בלשון העברית, שנשתמרו מימי ספרד, אין כמעט ספרים בעלי סידרת עיטורים וציורים שיעמדו אותם בצד הספרים הנוצריים המצויירים והמעוטרים בלאטינית מן העת ההיא. ואם סידרה זו ניתנה בהגדת סאראיבו, אם כי מקומה יכרנה בספר-תורה מצוייר, יש ידים להשערה, שמי שלא גרס עיטורם וציורם של חמישה חומשי תורה — ראה, לעומת זאת, היתר בעיטורם וציורם של ספרי הגדה של פסח. וכך מצא לו האמן מוצא לרוח יצירתו ולא הסתפק במעשה יציאת מצרים בלבד אלא החל במעשי בראשית וכלה במות משה.

מלבד ההקדמה המאלפת של פרופ. רות, מכילה מהדורה זו של הגדת סאראיבו הערות וגם רשימה ביבליוגראפית. הגדת סאראיבו הודפסה בהידור בלתי מצוי ובצבעים מרהיבי עין בפאריס בשיתוף עם בית ההוצאה „יוגוסלאויה“, אשר בבלגראד. המקור שמור עד היום במוזיאון הלאומי של בירת בוסניה לשעבר.

י. מישאל

רש"י והמלומדים הנוצרים

כבר נודע החל משנת ששים ותשע של המאה האחרונה לפי ספירת הנוצרים שהשפעתם של פירושויו על התנ"ך של הפרשנותא רבי שלמה יצחקי מטריוש (רש"י) לא היתה מצומצמת אך ורק לדי אמות של קהל עדת ישראל. גם חכמי אומות העולם, שידיעת התנ"ך אומנתם, השתמשו בביאוריו על כתבי הקודש עוד בימי הביניים, תקופת האפלה הרוחנית והבערות הכללית שהמוני העם הנוצריים היושבים ביבשת אירופה היו שרויים בהן. הראש והגדול של מפרשי התנ"ך בין מלומדי הכנסייה הקתולית, שהלך בעקבותיו של הפרשן היהודי והיה כמוהו יליד צרפת, היה הכומר הפרנציסקני ניקולאס די לירה. זמן פריחתו ופעולתו הספרותית היה כמאתים שנה אחרי פטירתו של רש"י, אחרי שיצאו לו מוניטין כבר-אוריין ובעל ידיעות רחבות בבלשנות ובכל ענפי לימודי הקודש באקולטה למדעי אלהים שבאוניברסיטת פריס.

עד היום הופיעו ארבעה מחקרים שטיפלו ביחסים שבין ביאוריו של רש"י לפירושויו של ניקולאס די לירה, כלומר :

בשנת 1869 לטה"ג — מאמרו של קארל זיגפריד על השפעתו של רש"י על ניקולאס די לירה מורטין לוחר בפירוש ספר בראשית; בשנת 1891 — מאמרו של פליקס משקובסקי על השפעתו של רש"י על ניקולס די לירה בפירוש ספר שמות; בשנת 1893 — מחקרן

RASHI AND THE CHRISTIAN SCHOLARS, by Herman Hailperin, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh 1963 xvii & 379 pp.

של ו. נוימן על השפעתם של רש"י ושל פרשנים אחרים על פירושו של ניקולס די לירה, ובשנות 1915 ו-1916 — ספרו של ד"ר א. י. מיכאלסקי על השפעתו של רש"י על ניקולאס די לירה כפי שנראה בפירושו על ספרי ויקרא, במדבר ודברים.

אפס כל אלה המחקרים היו מעין מגלי טפח ומכסים טפחיים, עד שבא ד"ר הרמאן היילפרין, מנהיגה הרוחני של קהילת עץ חיים אשר בפטיסבורג, וגלל לפנינו, בפרי עטו שנתפרסם בשנה שעברה, את פרשת השתעבדותו של הכומר הפרנציסקאני בכיאוריו על כתבי הקודש לפירושו של הפרשן היהודי במלוא תוקפה והיקפה.

בהקדמתו לספרו, שיצא לאור על ידי בית הדפוס של אוניברסיטת פיטסבורג, שממנה קיבל המחבר את התואר של דוקטור בפילוסופיה, הוא מספר על המניעים שהביאו אותו להתעניין בנושאו זה, איך שנודע לו על ידי אחד מרבותיו הנוצריים אודות כומר פרנציסקאני של המאה הארבע עשרה שניגדר בפירושו על התנ"ך אחרי ביאוריו של רבי שלמה יצחקי. מני אז נתעוררה בו התשוקה לדרוש ולחקור ולחפש בכל ספריות העולם מה שנמצא בהי שיש בו כדי להפיץ אור על ענין זה. הוא גם בא במגע עם מלומדים בעלי מקצוע המומחים בספרות הנוגעת לדבר. ותוצאת המשא ומתן הדרישה והחקירה הוא הספר הנוכחי המהווה רק תמצית ממה שהגיש לפאקולטה של אוניברסיטת פיטסבורג כדי להשיג את התואר דוקטור בפילוסופיה.

בחלק הראשון של חיבורו, תחת הכותרת "עולמו של רש"י", מתאר ד"ר היילפרין את הסביבה שחי בה הרב הצרפתי, תנאי החיים הכלכליים והתרבותיים של יהודי צרפת במאה האחת עשרה ויחסיהם עם שכניהם הנוצרים.

החלק השני, המכיל כמעט שבעים עמוד, מוקדש לסקירת דרכו של רש"י בפירושו על כתבי הקודש, השקפותיו בכלל והמקורות שהשתמש בהם והצורה המיוחדת במינה שקיבלו המקורות האלה שכיצאו מתחת ידיו.

החלק השלישי רושם את שלשלת המפרשים הנוצרים מני פטירתו של רש"י ועד תקופת ניקולאס די לירה, שפירושו של הפרשנותא היו ידועים להם ושהשתמשו בהם בכתביהם הם. החלק הרביעי, המהווה כמעט חצי הספר, מתעסק בחיבוריו הפרשניים של ניקולאס די לירה, ומוכיח על-ידי שפע של דוגמאות וראיות ברורות באיזו מידה היה מושפע מפרש נוצרי זה מדעותיו של הפרשן היהודי וכמה שאב ממנו. אולם אף על פי שבדרך כלל נהג ניקולאס די לירה זה כלפי רבי שלמה היהודי מנהג תלמיד הכפוף לרבו, הכריחה אותו נוצריותו להתאים מה שקיבל מן המפרש היהודי לדרישותיה של הדת הנוצרית ותורתיה. בשעה שמעיר רש"י, למשל, על הפסוק של שיר השירים ח' י "ושדי כמגדלות" "אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות המניקים את ישראל בדברי תורה", מייחס ניקולאס יניקה זו לתורת הנצרות, שמזמן התנצרותו של קונסטנטינוס קיסר השפיעה שפע חלב למאמיניה...

תחילת הספר דנה ביחסי הגומלים שהתקיימו בין המלומדים היהודים והחכמים הנוצרים אחרי זמנו של ניקולאס די לירה, איך שאלו איש מרעהו בהבנת המקרא וכמה גדלה ההתקרבות הרוחנית בין הגוהים אחרי שתי הדתות המתחרות בימי הביניים, היהדות והנצרות.

נראה בעליל לכל מעיין בספר זה, שנכתב בדייקנות נמרצה, וכמה יגיעה ומרץ השקיע בו המחבר. ואף על פי שכונתו היתה למשוך בראש ובראשונה לב הקורא המשכיל ומשום זה נמנע מלשלב מיסמכים בתוך הטכסט, המיסמכים שעליהם מיוסדות מסקנותיו, יכול גם המלומד בעל המקצוע הדרוש ראיות מוכיחות לרוות את צמאונו בהערות המפורטות המובאות בסוף הספר.

כל שוחרי מדע היהדות וחוקרי אמונות ודעות בהתפתחותן בכלל יהיו אסירי תודה לד"ר היילפרין על תרומתו החשובה.

שמואל אריה רזנבלאט

באלטימור, מרילנד

ספרים על יהדות זמננו

יהודי השייך לבית כנסת אורתודוקסי, בין שהוא יהודי מסורתי או לא. בהגדרה זו הוא כולל לא רק את היהדות האורתודוקסית במילבוקי, אלא גם את היהדות האורתודוקסית בארצות-הברית בכלל. במאמר מרו על היהדות השמרנית אין מרשל סקלאר, העורך, מחדש הרבה בנוגע לאוסיה והשקפת עולמה של היהדות הזאת ומציין שביסודה היא באמת יהדות מסורתית, והתנועה השמרנית הכניסה שינויים מסויימים בסדר העבודה ובמנהגים שלה. פלא שאין העורך מקדיש פרק ליהדות הריפורמית. האם סבר שמגמות היהדות הריפורמית ידועות לכול? כמובן מן הדין צריך היה לתת מאמר שיבאר את מהות ה"רקונסטרוקשיוניזם", שלקהל הרחב היא עדיין פרשה סתומה.

*

הספר, שהופיע ראשונה בעברית בשם "מסורת ומשבר" הוא מחקר סוציולוגי המנתח את התנאים המדיניים, הסוציאליים והכלכליים של הציבור היהודי במאות הטיי, הייז והיי"ח. זאת היתה תקופה רבת מאורעות ומעשים בחיי היהודים בגולה. מטרת המחבר, מר יעקב כץ, פרופסור באוניברסיטה העברית, הוא להעביר נגד עיני הקורא את קורות החברה היהודית ואת חייה כפי שהיא משתלבת בחיי החברה בתקופה היא בכלל. הקורא מקבל מושג בהיר על יחס היהודי אל הסביבה הנוצרית ותפקידו בסביבה זו, והשפעת הסביבה על המצב הכלכלי של היהודים בתקופה היא.

את החלק השני מקדיש המחבר לחיי הקהילה היהודית, לדמותה, תחומי פעולה, לתה, חיי החברה וחי המשפחה, ועל הכל — לתפקיד מוסדות הקהילתיים

(109 בעמוד 236)

המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית שנוסד לפני שנים מספר, ושבראשו עומד הד"ר משה דייחויס, הציג לו למטרה לחקור את מצב הקהילות היהודיות בתפוצות. סימנים ראשונים למפעל כבר ניתגלו בקונגרס למדעי היהדות, שהתקיים בקיץ שעבר בירושלים. בישיבות המכון נשמעו הרצאות על הדימוגרפיה היהודית בארצות שונות, על הקהילות, על המצב הכלכלי וכו'. בין המחקרים שהופיעו לפני זמן מה שדנים בבעיות חיי ישראל בתפוצות ראויים לציון הספרים הנ"ל.

ד"ר מרשל סקלאר, סוציולוג וחוקר, אסף מחקרים וחיבורים על הסוציולוגיה של היהודים בארצות-הברית וסידר אותם לפי המדורים האלה: הדימוגרפיה, הקהילה, הדת והתרבות היהודית. כל מדור כולל מחקר על אחד הגושראים הנ"ל המחקרים מתייחסים לחיי ישראל בקהילות שונות בארצות-הברית, כמו ניריורק, דיטרויט, אטלאנטה, מילבוקי וכו'. כפי הנראה בחר העורך בקהילות אלה כי הוא מצא עליהן וברים מן המוכן — מאמרים שכבר הופיעו ב"פוסט", או שמצויים היו בכתבי-יד. יש לדון בפרוטרוט על כל מדור ומדור, אולם כאן נציין רק מדור אחד, והוא המדור הון על הזרמים הדתיים ביהדות. במאמר על יהדות מילבוקי, קובע המחבר, פולסקי, שיהודי אורתודוקסי הוא

* *The Jews, Edited by Marshall Sklare, Free Press of Glencoe, Ill., pp. 669.*

* *Tradition and Crisis, by Jacob Katz, The Free Press of Glencoe, Illinois, 1962, pp. 254.*

* *The Jew in a Gentile World, edited by Arnold A. Rogow, Macmillan Company, New York, 1961, pp. 385.*

סקירות ורשימות

„שש כנפים לאחד“ ב„הבימה“

עדיין לא העלה קרוב, אך קול החיים גובר על החולשות והחששות, התרעומות והקטטות. אנשים מעדות שונות, מעולמות זרים וממחוזי חיים רחוקים מתלכדים למטרות משותפות, והם קטיגור! השכונה הנוטשה מתחילה לרחוש חיים, הסנדלר נתן יד לספר והסייד לשניהם וכולם יחד לאופה. והאנשים והגשים מתוארים ביד צייר נאמנה, ללא הידורים וקישוטים, וכל אחד מהם מתייבב במלא אנושיות, בכעסו ובכוסו, בדאבונו ובטוב לבו.

וכך מופיעים אנשי ברטוב על הבמה — בצביונם הטיפוסי ובדמותם החייה והמלבבת, ללא כחל וסרק, אנשים כמות שהם, ביגונם וששונם, במאבקם ונצחונם. והמחזה אמנם מרתק את הצופה מן הרגע הראשון, כשהמסך מורם, ומתגלים לעיניך הבתים הנוטשים והחריבים למחצה בשכונה העוובה והשוממה. כבסך עוברים „העולים החדשים“ התוהים על מקום מגוריהם החדש עד שהם תוקעים בו יתד ויוצרים בו ישוב של בני אדם פשוטים, אך חפצי חיים ושוהרי צמל המבינים לנפש הזולת ונוטים שכם לעזור לאחייהם החלשים והנצרכים.

לא מתה דראמתי קובע את המחזה. ברטוב שילב בהצגה גם נושאלוחאי, אהבת רופא שהחיים המרו לו מאד למורה צעירה, שאף היא נושאה בלבה משאדחי — זכרון חתנה שנהרג במלחמת השיחרור. הרופא אבד את אשתו בשואה ועתה הוא מתעורר לחיים חדשים, אולם בעצם ההתעוררות, מתגלה שאשתו נושאה לאופה הזקן, שהוא וכל בני השכונה חשים לרוחתו. פרט מילודראי מאתי זה פוגע באופיו הריפורטאזיאמנותי של המחזה, וביחוד כשצירוף המקרים נראה מלאכותי. אולם פגיעה קלה היא זאת, כי תשומת-לבנו נתונה לשלל הדמויות הנאמנות, שהליכותיהן, שיתחושיגן, בעיותיהן ויחסיהן — טבועים בחותם של אמת.

זכה ברטוב ומחזהו נפל בידי במאי

הנוף ברטוב, כרוב חבריו לעט מן המשמרת שהתבגרה בשנות מלחמת העולם השנייה ומלחמת השיחרור, היה עד לחבלי הלידה של המדינה והשתתף כמו ידיו ביצירתה, כחייל בחיל ההגנה לישראל. והוא גם חזי את ימי האכזבה שלאחרי המלחמה, כשלפתע ראה את עצמו בן-הארץ הצעיר, שנתן את מיטב שנותיו למאבק העם והמולדת, מנותק מעברו נאפד הוד החזון והוא מוועזע מן המציאות האפורה שפניות וחשבונות, מאחיים וחפציות פרטיים שולטים בה שלטון ללא מצרים.

אף ברטוב, כיתר חבריו, עשה את חשבון עולמו של הצעיר העברי שנפסלה בלבבו ה„מוזזה“ והוא תוהה אם לא על הראשונות, הרי תוהה ותוהה הוא על האחרונות.

בספרו „החשבון והנפש“ מפעפע היאוש וגיבוריו מגיעים בו לאין מוצא. לאשרו של ברטוב, כסופר וכאדם, לא אחרה ההתעוררות לבוא. הוא חרג מתוך מסגרות הנפש הצרות, ויצא לראות בסבלות אחיו, שנתרו אל הארץ ברבבותיהם מכל קצווי גליות ישראל. הוא ראה וניצח את היאוש שפירכס בליבו והתגבר על חולשותיו כצייר. כיעל-כן שיתף את עצמו לחוויות העולים, שבאו, כל אחד עם פצעי נפשו ונגעי לבבו, לבנות את חייהם מחדש על הריסות החיים הישנים.

בספרו „שש כנפים לאחד“ עולה חיוב החיים על אף הקשיים הרבים. המכשולים והקרקעים שבנפש. ברטוב הצליח לתאר בספורו אנשים חיים ותפס את הקווים המיוחדים, הטיפוסים של גיבוריו ללא הגומה, אך גם ללא טישטוש ומחיקת הסאה. ואמנם לא העלילה עיקר בספורו, כי אם הנפשות החיות, השואפות להתערות במולדת ולזכות במנת-אזשר קטנה. חיים קטנים הם אלה ושאיפות מצומצמות. האנשים באו למקומם החדש והשומם, למולדתם ההרוסה, בידיים ריקות ובמרירות לא מעטה, כשהעבר הדחי

וידאל (דויד ברוך), היהודי הבולגארי, שניתפס ל"לעות מתקומות" — מתריעות על הביורוקראטיה החוסמת את הדרך בפני האופה הזקן, גליק (חיים אמיתי) לעסוק במלאכתו. ההתנגשויות האלה הן חלק מן ההומי הרחי טעם חיים משותפים, של אנשים הבונים את חייהם מחדש ומתלכדים לעדת אורחים הערבים זה לזה.

המחזה מסתיים "לפתע", כשבני השכונה מתאספים בביתו של נח קלינגר לחוג את לידתה של בת האופה ואשתו מאניה (זו שהיתה אשתו של ד"ר שטרן). ד"ר שטרן, לבו קרוע ומורתח, נפרד מבני החבורה, המורה, רקפת, שהתאהב בה, טובת הלב ורבת החן (איוה ליאון) מתמררת בתודה, אך לא האפיוודה המרעישה והפתאומית עיקר כאן, כי אם לידת החיים החדשים, ההתערות במולדת וההתלכדות העדתית — הן הרוקמות ריקמת האווירה הנלבבת של המחזה.

חרוצות, הוא אברהם ניניו, היוצר על הבמה אוירה אנושית נלבבת. אולם כוחו של המחזה במישחק המצויין, ובראש ובראשונה זה של שמואל רודנסקי המעצב את דמותו של נח קלינגר, הסנדלר-העסקן טוב הלב — רוח החייה במחזה. גם הנפשות האחרות לוקחות לב בפשטותן ובתמימותן. הם אינם מבקשים חשבונות רבים. אמנם יש גם התנגשויות במחזה. הבן, מנשה קלינגר (נסים אוזקרי), בורת מבית אביו אל הקיבוץ; מוריס היהודי ממורוקו (אברהם ניניו) גועש ורוגז על "ההפלייה" העדתית; צירקין (שלמה ברשביט), החייל המשוחרר והספר קם נגד "המתחרה", העולה התמים והמעורר רחמים בדיבורו המקוטע והמגומגם, מיטלמאן (ישראל רובינצ'ק); גיטל קלינגר, אשת הסנדלר (בת-עמי) מתפרצת נגד תנאי החיים הדלים בשכונה הנטושה — וכל הנפשות יחד, ובתוכן הרשלה בעל הקיוסק, יהודי שומר מיצוה טוב לב ועיין (יצחק ברקת)

ידיעות

פרסי "בצרון"

בימים אלה יורכב חבר שופטים שיחליט בדבר שלושת הפרסים הראשונים של י"ד הסיפורים שניתפרסמו ב"בצרון". מיד כשהשופטים יבחרו בווכים נפרסם את שמותיהם וכן גם שמות כל הסופרים שסיפוריהם באו ב"בצרון" ושועדת שופטים מטעם אגודת הסופרים העברים במדינת ישראל מצאה אותם ראויים לתחרות.

התחרות נערכה לשם עידוד היצירה העברית החדשה בשדה הסיפורת ביוזמתו של ה"בצרון" ומר ישראל שטיבל, סינאטור במדינת פנסילוונייה.

השגריר יוסף אבידר וימימה אבידר בישיבת הנהלת הברית העברית העולמית

בישיבת הנהלת הברית העברית העולמית בירושלים בכ"ז בשבט, ש. ז., השתתפו גם האלוף יוסף אבידר, שגריר ישראל בארגנטינה

ורעייתו הסופרת, ימימה אבידר. האלוף סיפר על המחסור במורים עברים. בקרוב יעזוב גם המורה הישראלי האחרון את אדמת ארגנטינה. מורה זה עמד בראש המדרשה ללימודי היהדות בבואנוס-אירס. בשנתיים האחרונות נתגברה ההתעניינות בלימוד העברית, בעיקר בגלל התופעות האנטישמיות וההתעוררות לעלייה. קבוצת צעירים ייסדה "מכון לתרבות עברית" ורבים משתתפיו.

ימימה אבידר הידועה, שביקרה בבתי ספר עברים בבואנוס-אירס ובקהילות הנידחות ביותר, סיפרה כי קיים צימאון לספר העברי והעתונות המנוקדת. בתחנה הראדיו בבואנוס-אירס קיימת שעה עברית ואף ויצ"ו עושה מאמצים בתחום הנחלת הלשון.

בישיבה השתתפו גם האורחים מארגנטינה שלום ליטמן וד"ר א. קנדל. מר יצחק הרבני נבחר יושב-ראש הוועד הפועל של ב.ע.ע. במקומו של פרופ' משה זילברג.

עלו רווחי פא"ק, החברה הישראלית לכלכלה

בשנת 1963 עלו רווחי החברה הישראלית לכלכלה, פא"ק, והם הגבוהים ב-38 שנות קיומה. פא"ק היא החברה האמריקנית הוותיקה ביותר העוסקת בפיתוח הכלכלי של ישראל עלידי יוזמה פרטית.

בשנת 1963 עלתה ההכנסה למעלה ממיליון דולר, רווח נקי — עלייה של 21 אחוז על שנת 1962. רכוש החברה הוא למעלה מ-21 מיליון דולאר. ג'והן פורמאן, נשיא החברה, הודיע שהרווחים אינם כוללים את הדיווידנדה שקיבלה החברה בשנת 1963 שנערכת בסכום של 450,000 דולר. דיווידנדה של 5% על מגיות לסך של \$25 יתנה לשנים עשר אלף בעלי מגיות של החברה (מספר המגיות 733,912, רווח של \$1.44 למגיה בסוף שנת 1963 לעומת 689,433 מגיות, רווח של \$1.26 למגיה בסוף שנת 1962).

החברה השקיעה השנה 3,210,000 דולר ג'יספים בתעשייה. היא משתתפת כיום ב-38 חברות שונות, בבנייה ופיתוח, תחבורה והובלה, מימון וביטוח, גידול פרי עץ הדר ועוד.

„כרמלית“

הופיע הכרך העשירי של „כרמלית“ שנתון ספרותי שיוצא לאור עלידי אגודת הסופרים העבריים, סניף חיפה בהשתתפות המחלקה לתרבות של העירייה ועלידי הוצאת ה-ספרים „פינת הספר“, חיפה תשכ"ד. בקובץ משתתפים בסיפורים, שירים ורשימות: ג. שופמן, ש. שלום, יהודה בורלא, ישרון קשת, יהושע בריינסקי, ראובן אבינועם, ברוך כנצלסון ועוד. מאמרים, מחקרים ודברי בקורת תרמו: אהרן צייטלין, ד"ר א. שמואלי, ד"ר מ. זר-כבוד, ב"י מיכלי, אדיר כהן, א. ב. יפה ואחרים. בספר תוכן העניינים של עשרת הכרכים. העורכים: נח פניאל ואפרים שמואלי.

(טוף מעמוד 233)

כשליש הספר מוקדש ליהודים בארצות-הברית ויחס הנוצרים אליהם. ספק אם כדאי היה להביא במידה רבה כל כך דעותיהם ומשפטיהם של שונאי ישראל. ל. שפאל

בתקופה הנידונה. בחלק האחרון הוא מת-עכב על התנועות הדתיות, כגון תנועת המשיחיות, החסידות והתחלת ההשכלה ומראה על הקשר ההיסטורי בין התנועות. מחקר סוציולוגי חשוב הוא זה וטוב עשה המחבר שהגיש לנו תרגום אנגלי ממנו, לתועלת המתלמד והחוקר שאינם מצויים אצל השפה העברית. חבל רק שהמחבר השמיט מהתרגום האנגלי את ההערות והצטמצם רק ברשימה ביבליוגרפית קצרה של ספרים אנגלים הידועים לכל קורא המעוניין בתולדות ישראל.

באנתולוגיה על היהודי בעולם הלא-יהודי, של ארנולד רוגוב, אסף העורך קטעים המעידים על מצב היהודים בין אומות העולם החל מהתקופה ההלניסטית עד היום. בו מוצאים אנו דעותיהם של מדינאים, היסטוריונים, סופרים וכ"ו על היהודים. לפני כל קטע מביא העורך רשימה ביוגרפית של המחבר וגם על התקופה שבו פעלה האישיות.

מיטב ברכותינו ואיחולינו הלבביים
לחברינו היקרים

אהרן ומלכה טברסקי

לרגל אירוסיו בתם הנחמדה והמחוננת

סימחה איטה

עב"ל

דוד צבי יעקובי

ולמשה ודליה פלאי

להולדת בתם

לימור

מי יתן ותרונן עונג ורוב גחת מצאצאיהם

חיים וחווה לייף

יין לבן ואדום יין מתוק מענבים הגדלים בארץ ישראל ללא תוספת סוכר, וכן גם יין דובדבנים של 19 אחוז אלכוהול, סליבוויץ של 100 אחוז ווישניאק, ליקר דובדבנים של 80 אחוז. אין צורך לומר שהיינות כשרים לפסח למהדרין בהכשר הרבנות הראשית בארץ ישראל. ואף המחירים מוזלים, בסך הכל \$1.29 לבקבוק, מלבד ה"ווישניאק". המייבאים הם "יינות ישראל, בע"מ", 299 שדרת מדיסון, ניו יורק, נ. י.

יינות וליקרים ישראלים

מסורת ישראל העתיקה ודרכי הגידול והייצור המודרניים חברו יחד ביקבי "אליעז" ובנימינה, המספקים יינות משובחים שזכו לשם ולתהילה בעולם כולו. בשנת 1962 קיבלה "אליעז" מידליה של זהב על יינה המתוק המופק מענבי "טוקיי", יין "תודה", בועידת היין הבינלאומי בבודאפסט. יינות ישראל המופצים עלידי "סטאנדארד ויין אנד ליקר קא. אינק.", כוללים מלבד

מאות היתומות במוסד המהולל בית היתומות הכללי בירושלים מצפות לעזרתך

אין מצוה גדולה מזו של החזקת המוסד המפאיר הנה הקיים 62 שנה. — נא להושיט לו יד עזרה.

בברכת חג כשר ושמח

בית היתומות הכללי בירושלים

שלחו תרומותיכם אל:

GENERAL ISRAEL ORPHANS'

HOME FOR GIRLS

154 Nassau Street

New York 38, N. Y.

Tel.: COrtland 7-7222

ספר הדקדוק והחבור

מאת ד"ר צבי בלומברג

הספר מכיל 62 שעורים. השעורים ערוכים ע"פ שיטה פסיכולוגית החל מן התופעות הדקדוקיות השכיחות ביותר בלשון. כללי הדקדוק והתחביר סדורים ומוסברים בדרך אינדוקטיבית, ומתוך שפע דוגמות המובאות ע"י המורה יוכל הלומד עצמו להסיק את הכלל ולנסחו. מיד אחר הרצאת השעור בדקדוק יבואו תרגילים לשם שינון בעל פה. תרגילים אלו עשויים להקנות לתלמיד רהיטות בשימוש התמונות והצורות החדשות.

המחיר \$4.00

HEBREW PUBLISHING

79 Delancey St., New York 2, N. Y.

Schapiro's

NEW YORK STATE

REAL

KOSHER WINE

GREETINGS FROM

THE
GRAND
UNION
COMPANY

SHOP

A & P

FOR CASH SAVINGS...

and

VALUABLE PLAID STAMPS!

ישראל ואירופה

לשתיהן רק בעד \$535

במטוס סילון

זה הוא מחיר טיסת הלך-וחזור קיבוצי הסכומי של לופטהאנזא. ומחיר זה הוא כעין זכיה במציאה. הנך טס במטוס-סילון בנחת כשחבר עובדי לופטהאנזא הנאמנים והאדיכים עומדים לשירותך... מניו-יורק, ביוני 14. בלה 13 ימים בישראל. לאחר מכן בדרך חזרה חנה במשך 19 ימים מלבבים באירופה ללא תשלום נוסף. או יכול אתה להפליג באוגוסט 2, לשהות 10 ימים בישראל ו-18 ימים באירופה לסיור על חשבונך. או הצטרף למספר סיורים מתוכננים שלנו בתשלום נוסף, אם רצונך בכך.

סיור מהודר של 8 ימים כולל שהיה בחלאביב, ירושלים, חיפה והגליל בעד סכום של \$232.50 בלבד. או על ידי תשלום נוסף של \$396 תוכל לסייר באירופה: מילאן, ונציה, פלורנץ, רומא, הריחירה האיטלקית והצרפתית ופאריז.

ראה סוכן הנסיעות שלך מיד, לפני שהמקומות תפוסים כולם. או שלח את התלוש למטה לשם פרטים נוספים.

LUFTHANSA GERMAN AIRLINES

Dept. BL 410 Park Avenue

New York, N. Y. 10022

נא לשלוח לי פרטים על מחירי לופטהאנזא לישראל-אירופה הקיבוציים ותאריכי מסע.

..... השם

..... הכתובת

..... העיר המדינה

..... סוכן הנסיעה שלי הוא

קריאה רחופה לעזרה מיידית

ממוסדות התורה והחסד בירושלים!
הענו לקריאת 18 המוסדות שלנו
הנאכקים על קיומם והנתמכים
על ידי

הצדקות המאוחדות בירושלים עיה"ק

זכרו! בעזרתכם האדיבה, הנכם מבטיחים את
קיומם ועתידם של 13 תלמודי תורה, 2 ישיבות
"עץ חיים", בתי חבשיל לילדים ויתומים, בתי
החולים בעיר הקודש ירושלים, שמחיתם של אלפי
משפחות תלויה בהם.

התקציב של המוסדות הענקיים האלה המתקיימים
זה 123 שנה עולה קרוב לשלושה מיליון לירות.
כמו בכל שנה לפני חג החרות, אנו פונים אליכם,
ידידים נאמנים, בבקשה לעזור לנו בעזרתכם
המקסימלית והמהירה בכדי לאפשר את המשכת
קיומם וטיפוחם של מוסדותינו הקדושים.

בפרוס הפסח הנה הננו מביעים את איחולינו
הלבביים לשמחת יום טוב לכל כלל ישראל
באשר הם שם.

שלחו נא את גבותיכם אל:

ד. ל. מעקלער, נשיא
יצחק בנדזשמן, נזכר
משה אליאך, מנהל

UNITED CHARITY INST.

154 Nassau Street

New York 38, N. Y.

Use the Pleasant Laxative

Ex-Lax is the laxative you enjoy taking. Tastes like delicious chocolate, and gives thorough relief gently and comfortably. Ex-Lax is America's biggest selling laxative—used for over 50 years.

Buy the Economy 89c size
Save as much as 55c

Also available in 39c and 18c sizes
When Nature "forgets"... remember

EX-LAX

THE CHOCOLATED LAXATIVE

להתענג בפסח —

מצות

האראוויץ -

מארגארעטען

וכל מיני אוכל כשרים וטובי טעם

ש

האראוויץ-מארגארעטען

אופי המצה היותר טעימה באמריקה.

הנהלת

בתי ספר נבחרים

שעל יד ישיבה אוניברסיטה

YESHIVA UNIVERSITY

HIGH SCHOOLS

FOR BOYS

2270 Church Ave.
B'klyn 26, N. Y.

Amsterdam Ave.
and 186th St.
N. Y. 38, N. Y.

FOR GIRLS

2301 Snyder Ave.
B'klyn 26, N. Y.

462 West 58th St.
N. Y. 19, N. Y.

מכרכים את נשיא ישיבה
אוניברסיטה

ד"ר שמואל בלקין

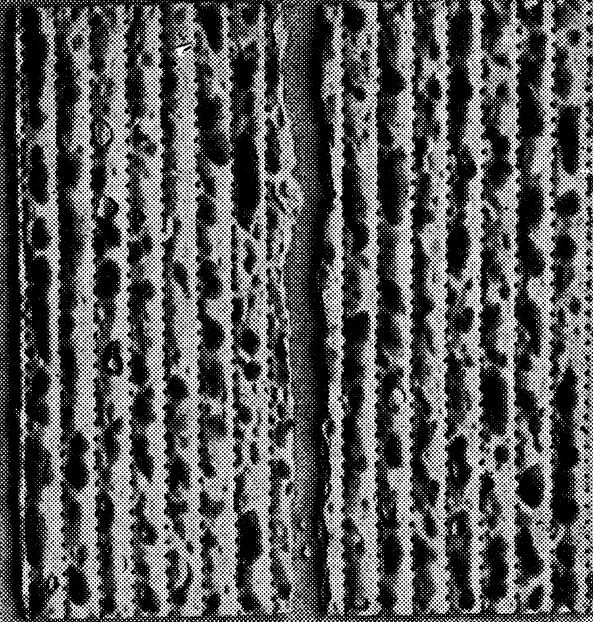
החורים והמורים,

התלמידים והתלמידות

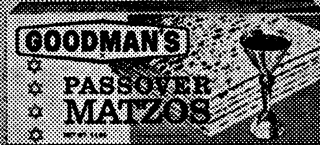
בחג כשר ושמוח

Published Monthly by Bitzaron, Inc., 1141 Broadway, New York 1, N. Y. (except January-February, May-June, November-December, when published Bi-Monthly, and July and August when not published). Prof. N. Glatzer, Prof. Simon Halkin (Israel), Prof. Harry A. Wolfson, Editors; Dr. Maurice E. Chernowitz, Managing Editor; Prof. Hayim Leaf, Associate Editor. Annual Subscription, payable in advance \$7.00 per year; foreign \$8.00. To members of the Armed Forces half rate. Second class postage paid at New York, N. Y. Copyright 1964, by Bitzaron, Inc. All rights reserved. Opinions expressed in articles of Bitzaron represent the opinions of the authors and not necessarily reflect those of the editors and publishers. Subscriptions are automatically renewed unless we are notified otherwise.

The breaking of the matzo is at the heart of the Seder.

Don't you think this tradition
deserves the one matzo
that was first served 187 Passovers ago?

ACCEPTED

ISRAELI

WINES AND LIQUORS IMPORTED FROM ISRAEL

Kosher for Passover,
Under Supervision Israel's Chief Rabbi

NOW AVAILABLE

From the famous ELIAZ WINE CELLARS

CONCORD, MAAGAL, HOCK SATURNUS, **\$1.29**
TODA, RED NATURAL, DRY RED Fifth

VISHNIK—19% Cherry Wine _____ \$1.92 Fifth
SLIVOWITZ—100 proof _____ \$5.99 Fifth
WISHNIAK—80 proof _____ \$6.49 Fifth

AT BETTER LIQUOR STORES

Distributed by STANDARD WINE & LIQUOR CO., INC.

ב. מאנישביץ קאמפאני

אחד מי יודע? — אחד אני יודע!

אחד הוא בית-התעשייה למיצרכי מזון של „ב. מאנישביץ“, המצטיין בטיב האיכות ובהידור כשרות זה שבעים ושש שנים.

ואלה הם מיני המזון מתוצרת „ב. מאנישביץ“, שינעימו את שולחן ה„סדר“ והחג:

כל מיני מצה; כל מיני ייזגפן וייזפירות; דגים ממולאים; מרק עוף; חמיצות; עוגות ומקרונים; מיץ של שזיפים, תפוחים ועגבניות; שימורי פירות וריבחה; מזון לתינוקות — בשר ועוף; דבש וסוכריות; טה, קפה וקקאו; וכל מיני תבלין.

— את ה„עיקרים“ מנינו — ואידך זיל גמור. בחנויות המכולת תמצא עוד מיני אוכל מתוצרת „ב. מאנישביץ“ —

כשר לפסח למהדרין מן המהדרין

בהכשר הרבנים המפורסמים:

ר' אליעזר זילבר

מסינסינטי, ראש הנשיאות של אגודת הרבנים

ר' יצחק הלוי סגל

מג'ורסיסיטי, נשיא-כבוד של אגודת הרבנים

ר' נפתלי צבי יהודה ריף

מקמדן, נשיא „עזרת תורה“

ר' חיים קארלינסקי

מניו-יורק, חבר ועד ההנהלה של אגודת הרבנים

אכול מתוצרת „ב. מאנישביץ“ עם הציון „כשר לפסח“ על האריזה — ואי אתה בא לידי טעות!

JErome 6-9600

Free Parking

SPIEGEL'S

Hungarian Restaurant

STRICTLY KOSHER

45 East 167th St.

cor. River Ave.

Catering for
All Occasions

Bronx. N. Y.

OPEN DURING ENTIRE PASSOVER

איז בעסער
סאָדזשעל בע'טעם'טער

א דעזירט פון העכסטער קאָאָליטעט און געשמאַק
סמריקמלי כשר

לכל השנה ולפסח

פאָדערט פון אייער גראָסערי סטאָר נאָר

„קאָדזשעל“

KOSHER DESSERT, Inc.

8 West 28th Street

New York 1, N. Y.

למען יאריכונו ימיך ...

ה"בצרון" לשנתו הכ"ה ...

הירחון נוסד על-ידי רב צעיר ז"ל בשנת תרצ"ט ומאז נצטרפו חוברת לחוברת וכרך לכרך עד שהגיע לכרך המ"ט.

מפעלו של החכם, מבוני המדע העברי בלשונונו חי וקיים. מאז יסודו ליוו אותו עד הנה קוראים נאמנים, שמצפים מאז לכל חוברת חדשה — למאמרים, ולמחקרים, לסיפורים ולשירים, למסות, לביקורת ולדברי המחשבה המופיעים ב"בצרון".

הנחלת ה"בצרון" והמערכת עמדו על משמר הירחון וכמפירות נפש ממש הביאוהו עד הנה — בעזרת חותמיו, ידידיו ותומכיו הנאמנים מן היום הראשון להופעתו עד הנה.

לזכרון נצח

כל אדם מבקש להנחיל לדור הבא את הערכים היקרים ללבו. לשוננו וספרותנו — כלי היצירה העברית לכל גילוייה — הן ערכי היסוד של רוחנו. כל אחד מאתנו חייב לתרום את חלקו לשמירתם והתמדת-קיומם והתפתחותם. ומכיוון שענינו לעתיד — טוב שיזכרו ידידינו הוותיקים, לאחר הבטחת יקריהם, להעלות את זכרון ה"בצרון" בצוואותיהם. אין סיפוק גדול מזה מהכרה זו. שלאחר אורך ימים ושנים, יהא שמם קשור במפעל שיוסיף לתרום להעשרת ערכי רוחנו העברים בתפוצת אמריקה.

תהילת-נצח

למשורר אפרים א. ליסיצקי והסופר שלמה דמשק ז"ל שהפרישו מעובנם הדל וציוו סכומים מסויימים להחזקתו של ה"בצרון".

ירושות ל"בצרון"

ידידינו וקוראינו שיואילו לזכור את ה"בצרון" בצוואתם, יכולים לצרף נוסח הודעה זה:

I give and bequeath the sum of \$..... to Bitzaron, Inc.,
for the advancement of Hebrew culture.

BITZARON
1141 BROADWAY, NEW YORK 1, N. Y.

WHEN YOU SEE YOUR TRAVEL AGENT, SAY “SHALOM”

Shalom is a word you hear often in Israel. It means peace. Israelis say "Shalom" when they welcome you, when they bid you farewell, when they wish you all the good things in life. Now, Shalom is the name of an exciting new ship. Lavish and lovely, she is more than a luxury liner—she is a heart-warming experience. If you are planning a trip to Israel or the Mediterranean next Spring—or anytime afterward—see your travel agent, and say, "SHALOM"

ZIM
LINES זימ ליני

BE A "GUEST"...GO ZIM

*And don't forget Zim's other fine transatlantic liners.
One leaves New York for Haifa every third Friday throughout the year.*

Owner's Representative: American Israeli Shipping Company, Inc., 42 Broadway, New York 4, N.Y.
Midtown Office: 580 Fifth Avenue, New York, N.Y., DI 4-7600;
Other Offices: Chicago, Los Angeles, Miami Beach, Philadelphia, Montreal, Toronto

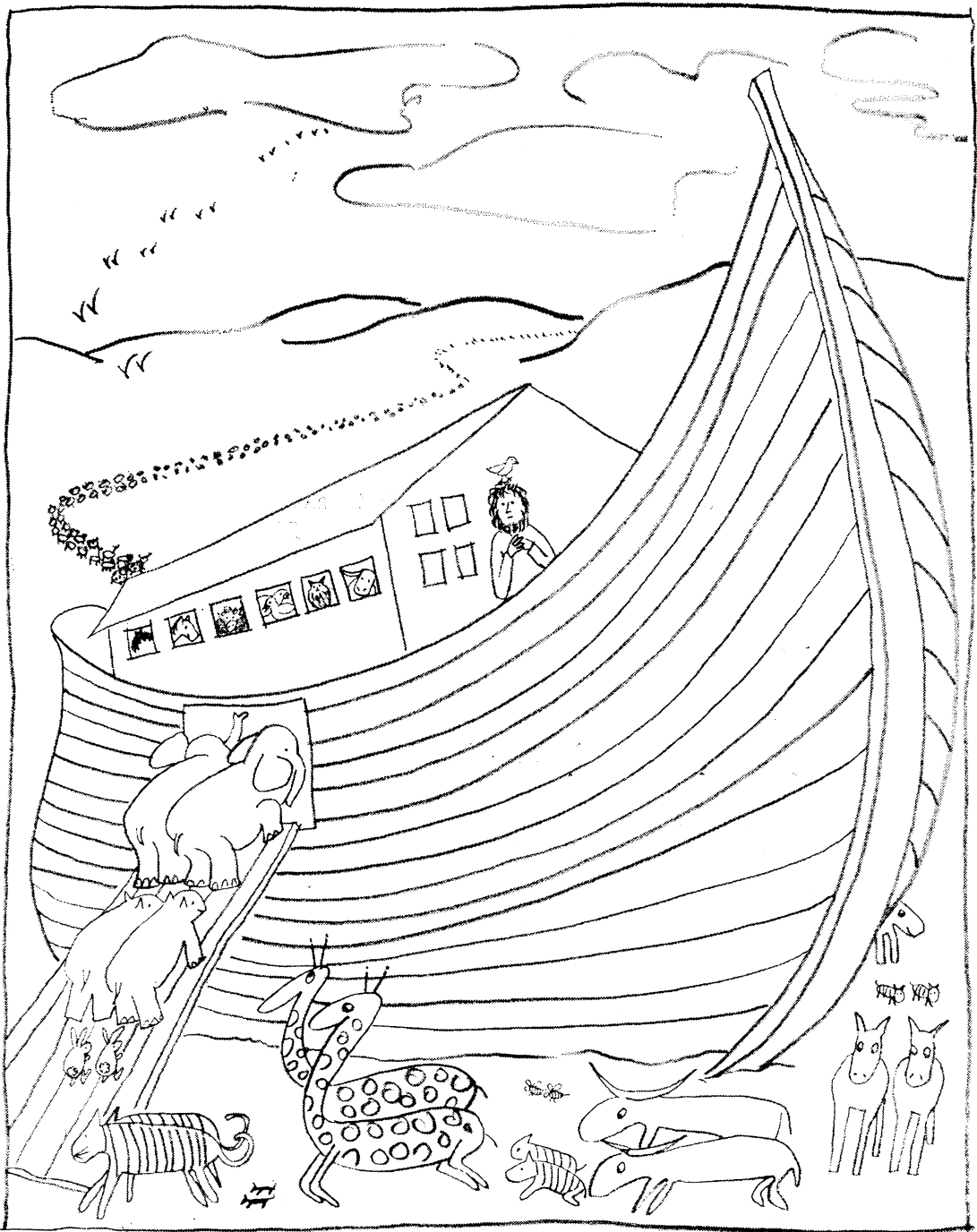

HAS EVERYTHING KOSHER FOR PASSOVER

*Under Rabbinical
Supervision of*

RABBI AARON SOLOVEICHIK

ARON STREIT, INC., 150 RIVINGTON ST., NEW YORK, N. Y.

We've been in the travel business a long time.

In the beginning, it was sink or swim.
We swam.

Until about 15 years ago, when we started to fly.
In 1948, we had one used DC-4, two ex-war
aces and plenty of doubts.

Now we have a whole fleet of new Boeing
707 and 720-B jet airplanes.

We also have multitudes of pilots (including
one named Noah) and no more doubts.

We fly one of the world's longest non-stop
flights: New York to Tel Aviv.

The shorter EL AL non-stop flights (New York to
London, Paris and Rome) are simply milk-and-
honey runs to us.

One thing in particular that tickles us is that
nobody notices when an EL AL jet puts down in
Athens or Zurich or Istanbul.

It's absolutely routine.

We go to places you'd expect: Brussels, Vienna,
Munich, Amsterdam, Frankfurt.

And some that you might not expect: Teheran,
Nairobi, Nicosia and Johannesburg.

At close to 600 miles an hour, there are very
few places we can't get you to in 6 or 7 hours.

Think where we could get you
in 40 days and 40 nights.

Call your travel agent or us

